

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Педагогічний інститут
Кафедра філології і методики початкової освіти

Л. Б. Наконечна

Сучасна українська мова

Фонетика. Орфоенія.

Морфонологія. Графіка. Орфографія

*Посібник
для студентів 1 курсу
педагогічних спеціальностей*

видання 2-е, доповнене і перероблене

Івано-Франківськ
«НАІР»
2014

УДК 81: 811.161.2
ББК 81.2 Ук
Н 22

Рекомендовано до друку навчально-методичною радою Педагогічного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 2 від 10.09. 2014).

Рецензенти:

Котик Т.М., доктор педагогічних наук, професор;
Думчак І. М., кандидат філологічних наук, доцент.

Наконечна Л. Б.

Н 22 Сучасна українська мова: Фонетика. Орфоєпія. Морфонологія. Графіка. Орфографія: посібник. – видання 2-е, доповнене і перероблене / Наконечна Л. Б. – Івано-Франківськ: НАІР, 2014. – 108 с.

Навчально-методичний посібник із сучасної української мови призначений для студентів 1 курсу педагогічної спеціальності «Початкова освіта» вищих навчальних закладів. Посібник є частиною методичного забезпечення навчальної дисципліни «Сучасна українська мова з практикумом». Він вміщує теоретичний матеріал з теми, список рекомендованої основної і додаткової літератури. Матеріал подано з урахуванням традиційних і сучасних лінгвістичних поглядів. Задля успішної організації самостійної роботи студентів подано план лекцій, завдання практичного характеру, допоміжні таблиці і схеми, а також рубрики «Студенти повинні знати», «Ключові слова».

Для студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями функціонування сучасної української літературної мови.

УДК 81: 811.161.2
ББК 81.2 Ук

© Наконечна Л.Б., 2014

ЗМІСТ

Список рекомендованої літератури.....	5
Розділ «Фонетика».....	9
Тема 1. Фонетика як розділ мовознавства.....	9
1. Предмет і завдання фонетики.....	10
2. Мовний звук, аспекти його вивчення.....	11
3. Фонологія. Поняття фонему. Звук і фонема.....	16
Тема 2. Звукова система сучасної української мови.....	18
1. Основи класифікації звуків мови.....	18
2. Класифікація голосних звуків, їх характеристика.....	20
3. Класифікація приголосних звуків, їх характеристика.....	22
4. Фонетична транскрипція.....	25
Тема 3. Зміни приголосних у потоці мовлення.....	29
1. Асиміляція приголосних, різновиди:.....	29
а) за дзвінкістю і глухістю.....	30
б) за місцем і способом творення.....	31
в) за м'якістю і твердістю.....	32
2. Дисиміляція.....	33
3. Спрощення в групах приголосних.....	34
4. Подовження і подвоєння приголосних.....	35
Тема 4. Склад слова. Наголос.....	39
1. Поняття складу.....	39
2. Типи складів.....	40
3. Основні закономірності складоподілу в українській мові....	41
4. Наголос. Типи наголосу. Характеристика українського наголосу.....	43
5. Проклітики й енклітики.....	44
6. Фонетичний аналіз (розбір) слова.....	45
Розділ «Орфоепія».....	48
Тема 5. Орфоепія як розділ мовознавчої науки.....	49
1. Орфоепічні норми. Причини порушення правил української літературної вимови.....	50
2. Основні правила української літературної вимови.....	51
а) правила вимови голосних звуків.....	51
б) правила вимови приголосних звуків.....	53
в) засоби милозвучності української мови.....	56

г) вимова окремих звукосполучень приголосних.....	58
Розділ «Морфонологія»	62
Тема 6. Морфонологія. Чергування фонем.....	62
1. Поняття про чергування.....	63
2. Морфонологія як розділ мовознавства.....	65
3. Історичні чергування голосних фонем.....	65
4. Чергування приголосних фонем.....	68
5. Протеза. Метатеза.....	71
Розділ «Графіка»	73
Тема 7. Графіка. Письмо.....	73
1. Графіка як наука.....	74
2. З історії письма. Види письма.....	75
3. Становлення українського письма.....	78
4. Український алфавіт.....	80
5. Основні вимоги до алфавітного письма.....	81
Розділ «Орфографія».....	84
Тема 8. Українська орфографія.....	84
1. Орфографія як розділ мовознавства.....	86
2. Принципи української орфографії.....	87
3. Короткий огляд розвитку української орфографії.....	89
Завдання для самоконтролю.....	95
Додатки.....	99

Умовні знаки

1. ' – знак наголосу (у посібнику знак наголосу розташовано перед наголошеним голосним),
2. ´ – знак м'якості приголосного звука
3. ˘ – знак напівм'якості (пом'якшення) приголосного звука.
4. ◌ – камора, позначає злитість двох звуків.

Вступні зауваження

Завдання навчальної дисципліни «Сучасна українська мова з практикумом» на педагогічних спеціальностях ВНЗ полягає у тому, щоб дати студентам основи знань з фонетичної, лексичної, граматичної структури української мови, сформувані у майбутніх педагогів цілісну систему лінгвістичних знань, виробити практичні навички усного і писемного літературного мовлення, творчий аналітичний підхід до вивчення явищ української мови, а також навички самостійної роботи.

Сучасна вища школа зорієнтовує студентів на самостійне оволодіння знаннями, аналітичне опрацювання отриманої інформації, вироблення практичних умінь і навичок. Зменшення кількості аудиторних годин на вивчення певних предметів, зокрема і дисципліни «Сучасна українська мова з практикумом», призводить до збільшення обсягу матеріалу для самостійного вивчення. Звичайно, умістити весь теоретичний матеріал у ту кількість годин, що відведена навчальними планами на лекційний курс, надзвичайно важко. Саме це зумовило потребу подібного видання, яке допоможе студентам під час їхньої самостійної підготовки.

Мета посібника – ознайомити студентів з основними поняттями розділів «Фонетика і фонологія», «Орфоепія», «Графіка» і «Орфографія», навчити їх послуговуватися відповідною лінгвістичною термінологією та застосовувати набуті знання на практиці.

Цей посібник є допоміжним навчально-методичним виданням, що створений відповідно до чинної програми з курсу сучасної української мови для студентів педагогічних навчальних закладів. Він складається з теоретичної частини, яка дає уявлення про змістове наповнення лекційного курсу, і меншого за обсягом практичного блоку, мета якого – закріпити здобуті теоретичні знання. Окрім цього, на допомогу студентам подано список рекомендованої літератури, перелік розглядуваних питань, супровідні таблиці і схеми, визначено коло навчальних завдань студентів.

Рекомендована література

Основна

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посібник / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К.: ВЦ «Академія», 2006.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. – К.: Вища школа, 1997.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 3-ге вид. – К.: Вища школа, 2002.
4. Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навч. посіб. / Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. – К.: Вища школа, 2007.
5. Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навч. посіб. / Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. – К.: Вища школа, 2010.
6. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови. – К.: Наук. думка, 1993 (і всі наступні).

Додаткова

1. Берковець В.В. Словникове і фонетичне слово в сучасній українській мові // Дивослово. – 1999. -- № 1. – С.10 – 11.
2. Блик О. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. – К., 1988.
3. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2009. – 154 с.
4. Вербич Н. Напрями дослідження інтонації // Українська мова. – 2006. -- №1. – С.82-90.
5. Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. – К., 1984.
6. Видайчук Т.Л. З історії формування фонетичного принципу сучасного українського правопису // Сучасні мови і світ. – К., 2000. – С.34-44.
7. Глазова О.П. Українська орфографія. – Харків, 2004.

8. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфемологія. Словотвір. Морфонологія: Навч. посіб. – К.: Вища шк, 1999. – С. 5-76.
9. Доленко М. Т. Сучасна українська літературна мова. - К., 1987.
10. Дорошенко С.І. Звуки чи фонемі вивчають учні? // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С.46-50.
11. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови / Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М.-Ч.1.-К.,1972.
12. Задорожний В. Проблеми наголошення: від теорії до практики мовнокористування // Українська мова і література в школі. – 2005 – № 5. – С.146-152.
13. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови/Упорядн. М.С.Тимошик. – К., 2004. – 436с.
14. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. - Одеса, 1996. - 143 с.
15. Кащук А.Г. Уподібнення і розподібнення приголосних // Українська мова і література в школі. – 1998 – № 9. – С.18-26.
16. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К., 2001. – 392 с.
17. Савченко М.А. Подолання у школярів вад вимови звуків ж, ш; л, л' // Українська мова і література в школі. – 1990 – № 8. – С.68-71.
18. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М. Я. Плющ. – К., 1994.
19. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А.К. Мойсеєнко, О.В.Бас-Кононенко та ін. – К.: Знання, 2010. – 270 с.
20. Сучасна українська літературна мова: Фонетика / за ред. Білодіда. – К., 1969.
21. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981.
22. Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К., 2000.
23. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003.
24. Януш Я. В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005.

Словники і довідники

1. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Гол. редактор - В.Т. Бусел. - К.: Ірпінь, 2003. - 888 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. - В. Т. Бусел. - К.: Ірпінь, 2002. - 1428 с.
3. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. - К.: Либідь, 1995. - 192 с.
4. Орфоепічний словник української мови: В 2-т.// За ред. М.М.Пещак, В.М.Русанівського. - К., 2001 - 2003.
5. Орфоепічний словник української мови / За ред. В.М.Русанівського. - К.: Ірпінь, 2006. - 208с.
6. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови. - К., 2000.
7. Пономарів О. Фонемн г та г: Словник і коментар. - К., 1997.
8. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Вид-во „Укр. енциклопедія”, 2000, 2004, 2007, 2013.

Електронні ресурси:

1. словники України он-лайн ---- <http://lcorp.ulif.org.ua>
2. Словник української мови -- академічний тлумачний словник (1970—1980) <http://sum.in.ua>
3. розвиток письма
http://budschool.at.ua/news/kоротки_vidomosti_z_istoriji_viniknennja_i_rozvitku_shriftiv/2011-01-22-262
4. письмо Трипїлля <http://www.zori.dokladno.info/tereni-dukhovnikh-ta-ntelektualnikh-nadban/trip-lske-pismo.html>
5. <http://ua-mova.livejournal.com/212102.html>
6. <http://mova.kreschatic.kiev.ua/index.html>
7. <http://velyka-chy-mala-litera.wikidot.com>
8. <http://kultura-movy.wikidot.com/>

Розділ «Фонетика»
Тема 1
Фонетика як розділ мовознавства

Студенти повинні знати визначення фонетики, основні типи фонетичних одиниць; роль органів людини у творенні звуків, мати уявлення про фізіолого-артикуляційний, акустичний та лінгвістичний аспекти вивчення звуків.

Ключові слова: фонетика, звук, мовний апарат, фізіолого-артикуляційний, акустичний, лінгвістичний аспекти вивчення звуків.

План

1. Предмет і завдання фонетики.
2. Мовний звук, аспекти його вивчення.
3. Фонологія. Поняття фонем. Звук і фонема.

Література до розділу

Основна

1. Бондар О.І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посібник / Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л.-К.: ВЦ «Академія», 2006. – С. 77-82.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. – К.: Вища шк., 1997. - С. 11-80.
3. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс / Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. – К.: Вища школа, 2007. – С.17 – 52, 57 – 104.

Додаткова

1. Берковець В.В. Словникове і фонетичне слово в сучасній українській мові // Дивослово. – 1999. -- № 1. – С.10 – 11.
2. Блик О. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. – К., 1988.
3. Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. – К., 1984.
4. Доленко М. Т. Сучасна українська літературна мова. - К., 1987.

5. Дорошенко С.І. Звуки чи фонемі вивчають учні? // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С.46-50.
6. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина І. - К.,1972. - С. 90-153.
7. Задорожний В. Проблеми наголошення: від теорії до практики мовнокористування // Українська мова і література в школі. – 2005 – № 5. – С.146-152.
8. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. - Одеса, 1996. - 143 с.
9. Кащук А.Г. Уподібнення і розподібнення приголосних // Українська мова і література в школі. – 1998 – № 9. – С.18-26.
10. Пономарів О. Фонемі г та ґ: Словник і коментар. – К., 1997.
11. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика // За ред. І.К. Білодіда. - К.: Наукова думка, 1969. - С. 42-369.
12. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А.К. Мойсеєнко, О.В.Бас-Кононенко та ін. – К.: Знання, 2010. – С165-265.
13. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - С. 8-26.
14. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981.
15. Ющук І. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 59 – 148.
16. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К., 2005. – С.20 – 35.

Предмет і завдання фонетики

Матеріальну оболонку слів будь-якої мови складають звуки, які мовець сприймає (чує) і вимовляє. За допомогою звуків у мові реалізуються найрізноманітніші лексичні і граматичні значення слів. Звукові одиниці мови вивчає наука фонетика.

Термін „фонетика” походить від давньогрецького „звуковий” і відомий ще з античних часів. Проблеми фонетики розробляли вчені Давніх Індії і Греції, серед них Платон і Аристотель.

Фонетика – розділ мовознавства, що вивчає звуковий бік мови, а саме «артикуляційні й акустичні особливості звуків мови, закономірності їх сполучуваності в мовленнєвому потоці і

пов'язані з ними позиційні зміни». У широкому розумінні фонетика вивчає також наголос, інтонацію, членування мовленнєвого потоку на склади (Грищенко).

Усі одиниці фонетики поділяють на сегментні, тобто такі, що лінійно вичленовуються у мовному потоці (звуки, склади, звукосполучення, фонетичні слова, фрази); суперсегментні – одиниці, які у потоці мовлення накладаються на уже наявні сегменти (наголос, пауза, інтонація).

Завдання фонетики полягає у дослідженні умов творення звуків, вивчення їх артикуляційно-акустичних характеристик, а також усіх звукових змін, які відбуваються у мові.

Мовний звук, аспекти його вивчення

Основною фонетичною одиницею є звук. У реальному функціонуванні мови звуки існують лише у мовленнєвому потоці, у поєднанні з іншими звуками, вони входять до складу інших, більш складних одиниць мови – морфем, слів, речень.

Звук мовлення – найменша, неподільна частина мовного потоку; коливання пружного середовища (повітря), яке утворюється апаратом мовлення людини і сприймається її апаратом слуху (Карпенко).

Поняття *звук* набагато ширший, ніж поняття *звук мовлення*. Адже звуками є і шум дощу, моря, листя, і ревіння звіра чи літака, дзенькіт склянки, що впала і под. Звуками також є звукові коливання, які людина не розрізняє, їхня частота нижча за 16 Гц (інфразвуки) і вища за 20 тис. Гц (ультразвуки). Людина сприймає звуки тільки у діапазоні від 16 до 20000 Гц.

Кожна мова має свою систему звуків, яка певною мірою відрізняється від звукових систем інших мов. Так, польська мова має носові голосні, яких нема в українській, українського глоткового (фарингального) звука [г] немає у жодній слов'янській мові.

За своєю природою мовний звук – явище різнопланове і набагато складніше, ніж немовний звук.

Вивчення звуків мови є різнобічним, відповідно виділяють такі аспекти їх дослідження:

- 1) фізико-акустичний аспект;

2) анатомо-фізіологічний, або артикуляційний;

3) лінгвістичний, або функціональний.

1. З фізичного погляду мовний звук належить до акустичних явищ і в цьому плані абсолютно нічим не відрізняється від інших природних звуків. Він виникає в результаті коливання голосових зв'язок і тертя струменя повітря об стінки мовних органів. Коливання повітря сприймається органами слуху людини як звук. Як і будь-який інший природний звук, мовний звук є фізичним явищем і характеризується такими величинами: сила (інтенсивність) звука, висота звука, довгота звука, тембр.

Сила звука залежить від амплітуди коливання звукових хвиль: чим більша амплітуда коливань голосових зв'язок, тим більша сила звука. Найвищий ступінь інтенсивності – крик. У межах фонетичного слова в українській мові найбільшу силу має наголошений звук.

Висота звука визначається частотою коливань голосових зв'язок: чим частіше коливання, тим вищий звук. Висота звука вимірюється у герцах (1Гц – одне повне коливання за секунду). Середній діапазон чоловічого голосу – 85-200 Гц, жіночого – 160-340 Гц. Зміна висоти звука зумовлює особливості інтонації.

Довгота (тривалість) звука залежить від темпу мовлення: чим вищий темп, тим менша тривалість звука. В українському мовленні однакового темпу наголошений голосний триваліший за ненаголошений, але [і] є тривалішим за [а] в однаковій позиції. Серед приголосних української мови найвищу тривалість мають африкати [дз], [ц], [дж], [ч], [дз'], [ц'], а найнижчу – [р].

У голосі розрізняють основний тон і додаткові тони та шуми. Додаткові тони залежать від резонатора, тобто від порожнини рота, глотки й носа. Накладання додаткових тонів і шумів на основний тон надає звукові певного забарвлення – тембру. Саме за тембром розрізняємо голоси людей, оскільки їхні голосові зв'язки мають різний основний тон.

Отже, акустичний аспект розглядає звук як фізичну величину, як коливання пружного середовища (повітря) і акт сприйняття звуків.

УВАГА! Якщо йдеться про звук мовлення, необхідно вживати у родовому відмінку «звука», якщо ж йдеться про будь-який інший звук, то – «звуку».

2. **Анатомо-фізіологічний, або артикуляційний аспект** передбачає вивчення роботи і будови мовного апарату під час творення звуків.

Робота мовних органів, спрямована на творення звука, називається артикуляцією.

Артикуляція (лат. – розчленування) – розташування органів апарату мовлення і зміна цього розташування в процесі вимови певного звука; утворення звуків мовлення за допомогою апарату мовлення (Карпенко).

Артикуляція звука складається з трьох фаз, або етапів:

приступ (екскурсія) – підготовка апарату мовлення до вимови звука;

витримка (експозиція) – власне вимова звука;

відступ (рекурсія) – завершення вимови звука, повернення органів мовлення у початкове положення або у стан спокою.

У потоці мовлення звуки вимовляються ланцюжком, плавно накладаючись один на другий, тому екскурсія наступного звука нашаровується на рекурсію попереднього звука, іноді навіть на витримку.

Носії певної мови мають сукупність навичок вимовляння звуків, що називається артикуляційною базою. Артикуляційна база рідної мови різниться від артикуляційної бази чужої мови, що виявляється в акценті, тому під час вивчення іноземної мови найважче або й неможливо оволодіти саме її вимовою. Проте артикуляційна база не є вродженою, дитина в змозі оволодіти артикуляційною базою будь-якої мови.

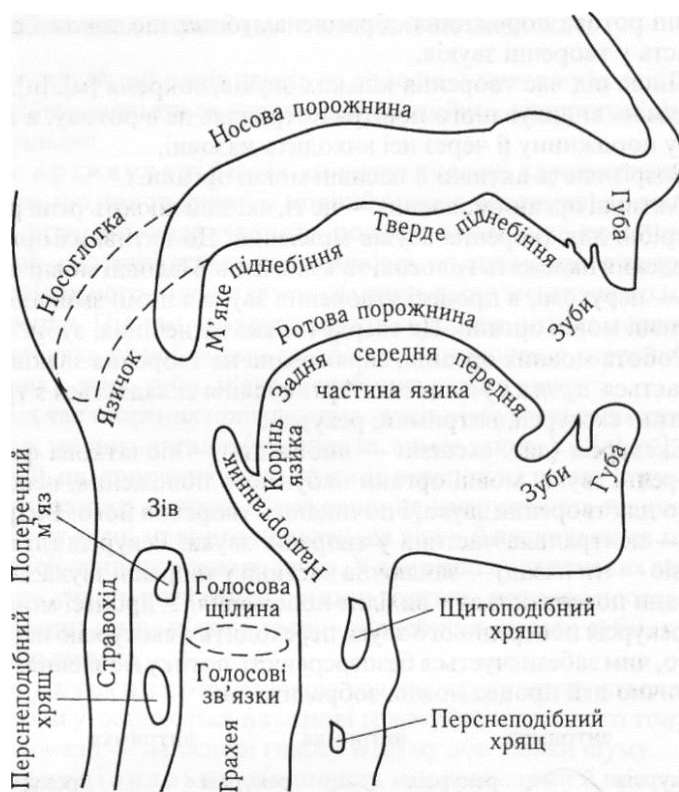
В утворенні звуків беруть участь такі мовні органи:

- дихальний апарат;
- гортань з двома голосовими зв'язками;
- 3 надгортанні порожнини (глоткова, ротова, носова);
- органи вимовляння: язик, губи, зуби, піднебіння, ясна.

Усі органи апарату мовлення поділяють на активні та пасивні. *Активні органи* є рухомими: легені, голосові зв'язки,

задня стінка глотки, піднебінна завіса, язик, губи, нижня щелепа. Не всі активні органи завжди є активними. Наприклад, язик при вимові губних і глоткових є пасивним. **Пасивні органи** автономно переміщуватись не здатні: нижні та верхні зуби, тверде піднебіння й альвеоли (тверді пухирці у тих місцях, де розташовані корені зубів). У вимові звуків беруть участь лише альвеоли, що розташовані між верхніми зубами й твердим піднебінням. Пасивними є і ті рухомі органи, які при вимові звуків ніяких автономних переміщень не здійснюють, це щоки. В артикуляції звуків активні мовні органи відіграють основну роль, визначаючи розміри та форму резонатора (порожнини) при вимові всіх звуків і формуючи перешкоду під час творення приголосних звуків. Пасивні мовні органи є теж істотними для вимови звуків, оскільки вони окреслюють контури надгортанних порожнин і разом з активними органами беруть участь у творенні перешкоди, необхідної для артикуляції приголосних звуків.

Будова мовного апарату

Дихальний апарат постачає необхідний для творення звуків струмінь повітря, який надходить у гортань. Коли голосові зв'язки напружуються, то поштовх видихуваного повітря змушує їх коливатися. Так утворюються звукові хвилі і голос. Однак це ще не є мовним звуком, а тільки сировинним матеріалом для нього. З гортані звуконосійний струмінь потрапляє у глоткову порожнину, а звідти – в ротову чи носову, де вже остаточно формується мовний звук.

У ротовій чи носовій порожнині внаслідок контакту з органами вимовляння звуконосійний струмінь витворює власні тони й шуми, перетворюючись у той чи інший мовний звук. Якість мовних звуків залежить від розташування органів вимови у момент його творення.

Отже, найважливішу роль в утворенні звуків відіграє ротова порожнина з активними і пасивними органами вимовляння. Усією роботою органів мовлення керує центральна нервова система.

Кожен звук артикулюється завдяки специфічному розташуванню органів мовлення. Наприклад, щоб вимовити звук [д], потрібно напружити голосові зв'язки і язичок (піднебінну завісу), а передню частину спинки язика притиснути до верхніх зубів так, щоб отвір на шляху повітряного струменя був цілком перекритий. При цьому повітряний струмінь, що виходить з легенів, своїм тиском долає утворену в ротовій порожнині перешкоду, тобто прориває її, унаслідок чого утворюється характерне звучання [д] (тому цей звук за способом творення належить до проривних).

Для артикуляції звука [т] необхідно так само розташувати органи мовлення, але не напружувати голосові зв'язки, тобто не задіювати їх до утворення звука. Тому звук [т] теж проривний, але на відміну від дзвінкого [д] він глухий. При артикуляції [н] розташування органів мовлення таке ж, як і при вимові [д], але піднебінна завіса вже частково розслаблена й відкриває отвір у носову порожнину, куди й виходить повітряний струмінь. Перешкода, утворена піднесенням передньої частини спинки

язика до верхніх зубів, не розмикається протягом усього періоду вимови звука [н] (він називається носовим, або назальним).

З анатоמו-фізіологічного погляду звук належить до явищ, які творяться фізіологічними органами мовлення людини і сприймаються її органами чуття – звук вимовляється людиною, сприймається її вухом і відображається у її психіці.

3. **Лінгвістичний аспект** (функціональний, фонологічний) – головний аспект у вивченні звуків. Він передбачає вивчення мовних звуків як одиниць мовної системи, які у процесі спілкування виконують певні функції. Так, звуки є компонентами одиниць вищого рівня – морфем, слів. Звуки здатні змінювати лексичне і граматичне значення слова (*рис / ріс; бік, вік, сік, тік, рік і т.д.; небо / неба / небу*). Вивченням звуків як функціональних мовних одиниць займається розділ мовознавства - фонологія (про це йтиметься далі).

Фонологія. Поняття фонем

„Фонологія” (від гр. слів звук і вчення) – розділ мовознавства, що вивчає фонемний склад мови і його реалізацію у звуках мовлення (Карпенко).

Фонетика і фонологія тісно пов'язані між собою, оскільки обидві вивчають **звук**, але з різних позицій. Фонетика досліджує акустичні й артикуляційні особливості звука, тобто дає відповіді на питання *як? яким чином* твориться і сприймається звук, а фонологія вивчає функціональну роль звука, пояснюючи, *навіщо? з якою метою* утворюється і функціонує звук.

Вчення про фонему виникло в Росії у 70-х роках ХІХ століття і є одним з наймолодших у мовознавстві. Засновник фонології – польський мовознавець Бодуен де Куртене.

Для звука, що розглядається з позиції фонології, запроваджено термін „фонема” (позначається так: |т|, |а|, або <т>, <а>). Предметом дослідження фонетики є звук, предметом вивчення фонології – фонема.

Звук і фонема співвідносні, але не тотожні. Звуків є безліч, один і той самий звук вимовляється по-різному, залежно від позиції в слові, звукового оточення, тембру голосу мовця, його психічного стану і артикуляційної бази. Однак носії мови ці звуки розрізняють і розуміють, тому що в свідомості існує певне

ідеалізоване абстрактне поняття про звук, який чуємо і вимовляємо. Цей еталон і є фонемою. Наприклад:

Бере́за – [e^и], [e^і], бе́резень – [e], боротьба [д'], тік [т']

Бодуен де Куртене фонемою назвав образ звука у пам'яті.

Лев Щерба фонему визначає як найкоротше спільне фонетичне уявлення даної мови, здатне асоціюватися зі смисловими уявленнями і диференціювати слова.

Звук – те, що ми вимовляємо і сприймаємо органами слуху, засіб вираження фонему, варіант фонему. Фонема – абстрактна мовна одиниця, яка реалізується через звуки.

Отже, **фонема** – це найменша звукова одиниця мови, яка реалізується у звукових позиційних варіантах і служить для творення, розпізнавання і розрізнення морфем і слів. Проте фонема позбавлена значення. Це абстрактна одиниця, певний звуковий образ, тип, який реалізується у мовленні через окремі звуки

Фонема – це зміст, а звук – форма.

Звук	Фонема
вимовляємо і чуємо	узагальнений образ звуків
величина акустична та артикуляційна	величина функціональна (розрізняє значення слів і форм)
належить до сфери мовлення	належить до сфери мови
одиниця конкретна	одиниця абстрактна
величина індивідуальна	величина соціальна
матеріальне втілення фонему, її виразник	реалізується у звуках

Функції фонему:

1. Утворююча – полягає в тому, що фонема є тим матеріалом, з якого утворюються одиниці вищого мовного ярусу – морфему і слова.

2. Розпізнавальна – полягає у тому, що, сприймаючи мовлення на слух, людина вловлює окремі звуки і розпізнає їх як реалізації тих чи інших фонем: молоко – мольоко – мовоко.
3. Розрізнявальна – полягає у тому, що фонемі служать для розрізнення значення морфем і слів: *гак-бак-мак-рак-так, мир-мур-мер-мор-мір*.

Фонологічна система української мови

В українській мові 38 фонем: 6 голосних і 32 приголосні.

|Д-д', т-т', з-з', с-с', дз-дз', ц-ц', л-л', н-н', р-р'| – окремі фонемі: *рад-ряд, грати-трати, в'яз-в'язь, н'ят-н'ять, Віта-Вітя, сіл-сіль, шал-шаль*.

Завдання: підберіть низку слів, які би демонстрували смислорозрізнявальну функцію фонем у мові. Зразок дивіться вище.

Тема 2

Звукова система сучасної української мови

Студенти повинні знати: основи класифікації звуків української мови; артикуляційні, акустичні, функціональні характеристики голосних і приголосних звуків української мов; класифікації голосних і приголосних звуків.

Ключові слова: фонетика, звук, критерії класифікації звуків, фонетична транскрипція, знаки фонетичної транскрипції.

План

1. Основи класифікації звуків мови.
2. Класифікація голосних звуків, їх характеристика.
3. Класифікація приголосних звуків, їх характеристика.
4. Фонетична транскрипція.

Основи класифікації звуків мови

Усі звуки української мови поділяють на голосні і приголосні, формуючи систему, відповідно, вокалізмів і консонантизмів. В основі розмежування звуків на голосні і приголосні лежить розрізнення за артикуляційними, акустичними та функціональними особливостями звуків.

Артикуляційна особливість голосних виявляється у тому, що вони творяться без долання перешкоди на шляху повітряного струменя. Вимова приголосних обов'язково супроводжується створенням перешкоди у вигляді зімкнення або звуження голосового каналу, а також її подоланням повітряним струменем, що виходить з легенів. Тому при артикуляції приголосних інтенсивність повітряного струменя вища, ніж під час вимови голосних. У зв'язку з необхідністю долати перешкоду м'язова напруга апарату мовлення при вимові приголосних є нерівномірною і скерована на закриття рота, а під час вимови голосних вона рівномірна і спрямована на розкриття рота.

Артикуляційні ознаки голосних і приголосних:

<i>Голосні</i>	<i>Приголосні</i>
при вимові голосних видихуваний струмінь повітря проходить вільно, не натрапляючи на будь-які перешкоди у ротовій порожнині	при вимові приголосних видихуваний струмінь повітря натрапляє на перешкоди у ротовій чи носовій порожнині; намагаючись вийти назовні, повітряний струмінь долає перешкоду, при цьому утворюється шум
мовні органи напружені рівномірно	напруження зосереджується тільки у місці перешкоди, інші мовні органи не напружені
повітряний струмінь слабкий	струмінь повітря сильний, оскільки необхідно долати перешкоду

Голосними є звуки, при утворенні яких видихуваний струмінь повітря не натрапляє на своєму шляху на перешкоди і складається тільки з голосу. Приголосними є звуки, при утворенні яких видихуваний струмінь повітря натрапляє на своєму шляху на певні перешкоди і складається з голосу і шуму або тільки з шуму.

Акустичні ознаки: **голосні** є чисто тональними – складаються тільки з голосу, а в звучанні **приголосних** обов'язково наявний шум. При творенні голосних бере участь тільки голос, при творенні приголосних сонорних – голос переважає над шумом, при творенні приголосних дзвінких – шум переважає над голосом, при творенні приголосних глухих наявний тільки шум.

Голосні звуки називають *вокальними* (лат. *vokalis* – голосний), а приголомні – *консонантними* (лат. *consonantis* – приголомний), або консонантами. Система голосних мови – система вокалізмів, система приголомних – система консонантизмів.

Функціональна специфіка голосних полягає в тому, що вони творять склади: кількість складів у слові відповідає кількості голосних звуків у ньому. **Приголосні** не виконують складотворчої функції, а лише входять до складів, прилягаючи до певного голосного.

Класифікація голосних звуків

В українській мові 6 голосних звуків, акустична різниця між ними оформляється у ротовій порожнині і визначається її формою та об'ємом. Своєю чергою, форма та об'єм ротової порожнини залежить від руху язика і губ, тому принцип класифікації голосних артикуляційний.

Під час вимови голосних язик може рухатися у двох напрямках – горизонтальному і вертикальному. За рухом язика у горизонтальному напрямку (за місцем творення звука) розрізняють голосні переднього і заднього ряду. При вимові голосних переднього ряду язик рухається вперед і наближається до зубів: [і, и, е]. При вимові звуків заднього ряду язик відсувається назад і відходить від зубів: [а, о, у].

За рухом язика у вертикальному напрямку (вгору до піднебіння) голосні поділяються на звуки високого, середнього і низького піднесення (піднесення умовно називається способом творення голосних). Звуки високого піднесення вимовляються при найбільшому наближенні язика до піднебіння: [і, и, у]. При вимові звуків середнього піднесення язик меншою мірою наближається до піднебіння: [е, о]. При вимові звуків низького піднесення язик практично не піднімається до піднебіння: [а].

За участю губ у вимові голосні звуки поділяються на лабіалізовані (огублені) і нелабіалізовані (неогублені). Огублені звуки [о, у] вимовляються за участю губ, губи витягуються вперед і округлюються). Під час вимови неогублених голосних [а, е, и, і] губи є пасивними органами.

В українській мові розрізняють сильну і слабку позицію голосних. Сильною є позиція під наголосом, слабкою – без наголосу. Усі голосні в сильній позиції вимовляються чітко і ясно. У слабкій позиції деякі звуки змінюються якісно, вимовляються з певними особливостями: [е^и, и^е, о^у].

Класифікація голосних звуків (фонем)

Голосні звуки		1.Ряд		
		Передній	середній	задній
2. Ступінь підняття язика	високий	і' и'		(у')
	середній			(о')
	низький			а'

3. Лабіалізовані (огублені): о, у

Нелабіалізовані (неогублені): а, е, и, і.

4. Наголошені / ненаголошені.

Увага! Вважатимемо незмінними такі характеристики голосних: ряд, ступінь піднесення, лабіалізація (насправді єдиною незмінною характеристикою є лабіалізація). Змінною є ознака «наголошений / ненаголошений».

Зразок звукового аналізу голосного звука

[i] – голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований; (не)наголошений (залежно від позиції у слові).

Класифікація приголосних звуків

В основі творення приголосних звуків лежать шуми, які утворюються в різних місцях мовного апарату і неоднаковим способом. Відмінність між приголосними залежить від участі голосу в їх творенні і від роботи мовних органів. Тому принцип класифікації приголосних акустично-артикуляційний. Враховують такі критерії при класифікації приголосних звуків: 1) звучність (співвідношення голосу і шуму); 2) місце творення звука; 3) спосіб творення звука; 4) твердість / м'якість звука; 5) звукове вираження (свистячі й шиплячі).

1. Класифікація за участю голосу і шуму

Усі приголосні за участю голосу і шуму поділяються на сонорні і шумні.

Сонорними називаються звуки, у яких голос переважає над шумом: [р, л, м, н, в, й].

Шумними називаються звуки, у яких шум переважає над голосом (це дзвінки), або які складаються тільки з шуму (це глухі).

Глухі і дзвінки звуки утворюють співвідносні пари:

Дзвінки	б	д, д'	з, з'	ж	дз, дз'	дж	г	г	
Глухі	п	т, т'	с, с'	ш	ц, ц'	ч	к	х	ф

2. Класифікація за місцем творення (за рухом активних мовних органів до пасивних) враховує, де створюється перешкода і які мовні органи її утворюють: губи, язик, гортань.

3. Класифікація за способом творення шуму враховує те, яку форму набувають мовні органи при вимові приголосних, утворюючи щілину чи змикаючись, і яким чином струмись видихуваного повітря долає перешкоду.

4. Класифікація за м'якістю і твердістю (відсутністю чи наявністю палаталізації) враховує наявність чи відсутність такого положення язика, при якому вимовляється звук [i].

Palatum – від лат. «піднебіння».

Приголосні, артикуляція яких ускладнюється підняттям середньої частини язика до піднебіння є м'якими. Вони мають і-подібне забарвлення.

Приголосні, у яких відсутня ця додаткова артикуляція, є твердими. Вони мають и-подібне забарвлення.

Характеристика за твердістю/м'якістю, на відміну від трьох попередніх характеристик звука, є змінною. Вона зазвичай у потоці мовлення визначається наступним звуком. Так, наприклад, звук [д] у словах *дуб, дах, дорога, дихання* є твердим, а у словах, *дід, дятел, дьоготь, дюшес* є м'яким. Звук [б] у словах *балка, булка, футболка, вабити* є твердим, а у *бісер, бюро, бязь* – напівм'яким.

Увага: м'якими не бувають губні (.....), шиплячі (.....), задньоязикові (.....), глотковий (....). Вони можуть бути напівм'якими або твердими.

Тверді та м'які приголосні утворюють пари і можуть виконувати смислорозрізнявальну роль: [д-д'] (повід – повідь), [т-т'] (хіт – хіть), [л-л'] (сіл – сіль, злука - злюка), [н-н'] (знати - зняти), [з-з'] (ліз - лізь), [с-с'] (сома - сьома), [ц-ц'] (герц - герць), [р-р'] (руш - рюш).

Підберіть власні приклади:.....

5. Класифікація за звуковим вираженням:

[з, с, дз, ц] – свистячі;

[ж, ш, дж, ч] – шиплячі.

Увага! є незмінними такі характеристики приголосних: за участю голосу і шуму, за місцем творення, способом творення і звуковим вираженням. Змінною є ознака приголосного «за відсутністю чи наявністю палаталізації».

Зразок звукового аналізу слова

[с] – приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний (фрикативний), твердий, свистячий;

[и] – голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений;

[л] – приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнено-прохідний, боковий, плавний, твердий;

[а] – голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Класифікація приголосних звуків (фонем)

<u>1. За участю голосу і шуму</u>				
сонорні	Шумні			
<i>р, л, м, н, в, й</i>	Дзвінкі		Глухі	
	<i>б, д, з, ж, д̂з, д̂ж, т, г</i>		<i>п, т, с, ш, ц, ч, к, х, ф</i>	
<u>2. За місцем творення</u>				
губні	Язикові			Гортанний (глотковий, фарингальний)
<i>б, п, в, м, ф</i>	Передньоязикові		середньо- язиковий	<i>г</i>
	зубні	піднебінні	Й	
	<i>д, т, з, с, д̂з, ц, л, н,</i>	<i>ж, ш, д̂ж, ч, р</i>	<i>т, к, х</i>	
<u>3. За способом творення</u>				
щілинні (фрикативні)	Зімкнені			
<i>в, ф, з, с, г, х, ж, ш, й</i>	прорив ні	африкати (зімкнено- щілинні)	зімкнено- прохідні	Дрижа чий (вібрант)
	<i>б, п, д, т, т, к</i>	<i>д̂з, ц, д̂ж, ч</i>	<i>м, н (носові), л (плавний, боковий)</i>	<i>р</i>
<u>4. За відсутністю чи наявністю палаталізації</u>				
тверді (непалаталізовані)	м'які (палаталізовані)	напівм'які (напівпалаталізовані)		
<i>р, л, м, н, в, б, п, д, т, з, с, т, к, ж, ш, д̂з, ц, д̂ж, ч, г, х, ф</i>	<i>д', т', л', н', з', с', д̂з', ц', р' й,</i>	<i>б', п', в', м', ф', ж', ш', д̂ж', ч', т', к', х', г'</i>		
<u>5. За звуковим вираженням</u>				
Свистячі		шиплячі		
<i>з, с, д̂з, ц</i>		<i>ж, ш, д̂ж, ч</i>		

Фонетична транскрипція

Графічні знаки абетки служать лише для приблизної передачі звукової мови на письмі. Для точної передачі вимови, з усіма її особливостями, для відтворення звукового складу слів і текстів існує спеціальна система письма – фонетична транскрипція.

Основні правила фонетичної транскрипції

5. Відрізок мовлення для запису фонетичною транскрипцією береться у квадратні дужки: [].
6. Не використовуються знаки Я, Ю, Є, Щ, Ї, Ъ, апостроф, велика літера, кома, крапка, тире, дефіс.
7. Апостроф (') вказує на твердість попереднього приголосного.
8. Вказується наголос (') у всіх повнозначних словах, ставиться над наголошеним голосним (у посібнику знак наголосу розташовано перед наголошеним голосним).
9. Знаки ' і ' позначають, відповідно, м'якість і напівм'якість (пом'якшеність) приголосних. Напівм'якими в УМ є звуки [б ' , н ' , в ' , м ' , ф ' , ж ' , ш ' , дж ' , ч ' , г ' , к ' , х ' , г '].
10. Дзвінкий перед глухим не оглушується, окрім таких випадків:
 - 1) прийменник або префікс з- перед глухим: [с:'ипати, сп'іск'у];
 - 2) двояка вимова префіксів роз-, без- [росказ'ати, розб'ігтис'а];
 - 3) дзвінкий [г] перед глухим у словах: легкий, вогкий, кігті, нігті, дьогтю: [ле^ихк'ий, к'іхт'і].
11. Глухий приголосний перед дзвінким одзвінчується [пр'оз'ба, бород'б'а].
12. щ = [шч].
13. ї = [j i] = [й i].
14. Літери Я, Ю, Є позначають два звуки [j a], [j y], [j e] у таких позиціях:
 - в абсолютному початку слова.....;
 - після голосного.....;

- після м'якого приголосного, м'якість якого позначає літера Ъ.....;
 - після апострофа.....
15. Літери Я, Ю, Є після приголосних позначають, відповідно, [а], [у], [е], пом'якшуючи попередній приголосний: [л'ал'ка, л'у л'ка, л':'е ц':а].
16. [оу] позначає наближення [О] до [У], перед складом з наголошеним У, І: [тоу б'і], [коу ж'ух].
17. [еи], [ие] позначають Е, И ненаголошені, окрім абсолютного кінця слова.
18. [ў] (У нескладовий) та [ї] (І нескладовий) використовуються для позначення літер У, В та І, Ї у таких позиціях:
- на початку слова перед приголосним [ўд'ома, їш'оў];
 - після голосного перед приголосним [в'оўк, л'їйка];
 - після голосного в кінці слова [знаў, в'ї, зм'ї].
19. [j] позначає Ї, що вжита між голосними і перед голосним [j'аблуко, гаj'ок].
20. [дз̂, дж̂] позначають один неподільний звук [дз̂в'ін, дж̂м'іл']. Слід відрізнити звуки [дз̂, дж̂] від збігу звуків [д] і [з]; [д] і [ж] на межі префікса ї кореня: підзамче, піджмурки [п'ідз'амче, п'іджмурки].
- ⤿ - камора, вказує на злитість двох звуків.
21. [:] - подовження звука.
22. / - коротка пауза (на місці коми, не позначеної знаком паузи).
23. // - довга пауза (замість крапки, тире).
24. відображається явище асиміляції:
-тсья = [ц':а] - сміється;	-дсья = [дз'ц'] - радсья;
-шсья = [с':] - грієшсья;	-чсья = [ц'с'] - мучсья;
-тш- = [чш] - коротший;	-тц- = [ц:] - коритце;
-тч- = [ч:] - отче;	-зж- = [ж:] - безжурний;
-жці = [з'ц'] - книжці;	-чці = [ц':] - дочці.
-шці = [с'ц'] - комахці,	

Практичний блок

Завдання 1: Підберіть слова за поданою артикуляційною характеристикою звуків.

1. а) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнений, вібрант, твердий;

б) голосний, заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований, ненаголошений;

в) приголосний, сонорний, губний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;

г) голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований, наголошений;

ґ) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнено-прохідний, носовий, твердий.

2. а) Приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнено-прохідний, носовий, м'який;

б) голосний, переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований, наголошений;

в) приголосний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, щілинний, свистячий, твердий;

г) приголосний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, зімкнений, проривний, твердий;

ґ) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнений, дрижачий, пом'якшений;

д) голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований, ненаголошений.

3. а) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, щілинний, шиплячий, твердий;

б) голосний, заднього ряду, високого підняття, лабіалізований, ненаголошений;

в) приголосний, глухий, губний, губно-губний, зімкнений, проривний, твердий;

г) голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований, наголошений;

ґ) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнено-прохідний, носовий, твердий.

4. а) Приголосний дзвінкий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий;
 б) голосний, заднього ряду, високого підняття, лабіалізований, наголошений;
 в) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;
 г) приголосний, глухий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий;
 г) голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований, ненаголошений.
5. а) Голосний, заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований, ненаголошений;
 б) приголосний, дзвінкий, гортанний, шілинний, пом'якшений;
 в) голосний, переднього ряду, високого ступеня підняття, нелабіалізований, ненаголошений;
 г) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнений, дрижачий, твердий;
 г) голосний, заднього ряду, середнього ступеня підняття, лабіалізований, наголошений;
 д) приголосний, глухий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий.

Завдання 2: запишіть фонетичною транскрипцією

- 1) А вітри тумани котять в яр спочити під кущем (В. Мордань).
- 2) Зоря зорила з високості і падала у водограй (М. Сингаївський).
- 3) Бринить бджола, готуючись в політ, проміниться росою білий світ (М. Негода).

Тема 3

Зміни приголосних у потоці мовлення

Студенти повинні знати: про явища асиміляції, дисиміляції та спрощення у групах приголосних, їхні типи, відбиття цих явищ в орфографії сучасної української мови.

Ключові слова: асиміляція приголосних: повна і часткова, регресивна й прогресивна; за участю голосу, м'якістю, місцем і способом творення. Прогресивна і регресивна, суміжна і несуміжна дисиміляція. Спрощення приголосних. Подовження, подвоєння приголосних.

План

1. Асиміляція приголосних, різновиди:
 - а) за дзвінкістю і глухістю;
 - б) за місцем і способом творення;
 - в) за м'якістю.
2. Дисиміляція.
3. Спрощення у групах приголосних.
4. Подовження і подвоєння приголосних.

Приголосні звуки у потоці мовлення через сусідство з іншими звуками і швидкий темп мовлення зазнають змін більш значних, ніж голосні звуки.

Найбільш істотними є такі зміни приголосних у потоці мовлення: асиміляція, дисиміляція, спрощення в групах приголосних.

Асиміляція приголосних звуків

Асиміляція – уподібнення одного звука іншому в умовах його творення, причому обидва звуки можуть входити до складу одного слова або до складу двох слів, що стоять поряд: легко → [лехко], хоч би → [ходџби]

У результаті асиміляції утворюються або зовсім однакові звуки, або частково зближені між собою, тому розрізняють асиміляцію повну і часткову.

При повній асиміляції уподібнюються звуки за всіма параметрами творення (два різних приголосних зливаються в один довгий звук):

безжалісно → [бе^иж:ал'існо]. Звуки [з] і [ж] мають низку спільних ознак (шумні, дзвінкі, передньоязикові, фрикативні, тверді) і відмінні ознаки ([з] – свистячий, [ж]: – шиплячий), які у результаті асиміляції зникають.

Часткова (неповна) асиміляція виникає за умови уподібнення не за усіма параметрами творення звуків, тобто у результаті асиміляції звуки не схожі хоча б за однією ознакою: просьба → [проз'ба]. Звук [с'] уподібнився звукові [б] за дзвінкістю, перетворившись у свою пару за «дзвінкістю / глухістю» – звук [з'], інші ж ознаки звука [с'] залишилися незмінними: передньоязиковий, фрикативний, м'який.

За напрямком дії асиміляція може бути прогресивна і регресивна. При прогресивній асиміляції наступний звук змінюється під впливом попереднього. При регресивній асиміляції попередній звук змінюється під впливом наступного.

Прогресивна асиміляція належить до історичного минулого мови, але має важливе значення для пояснення сучасного звучання деяких слів:

бъчела → бчола → бджола; Ганця → Гандзя - асиміляція за дзвінкістю;

знаніє → знаньє ([знань'є]) → знання, жит'є (жити'є) → жит'є → жит'т'є → життя – асиміляція за місцем і способом творення, на сучасному рівні спостерігається явище подовження приголосних (стаття, рілля, ніччю, спросоння), характерне саме для української мови. Про це явище йтиметься більш докладно у розділі «**Подовження і подвоєння приголосних**».

Сучасній українській мові властива асиміляція регресивна, суміжна, здебільшого часткова.

Різновиди асиміляції :

- за дзвінкістю / глухістю (за роботою голосових зв'язок);
- за місцем і способом творення;
- за м'якістю.

Асиміляція за дзвінкістю і глухістю

Асиміляція за дзвінкістю – уподібнення глухого приголосного до парного йому дзвінкого під впливом

наступного дзвінкого приголосного. Це одзвінчення глухого: боротьба → боро[д'б]а.

глухий + дзвінкий → дзвінкий + дзвінкий

У межах слова асиміляція за дзвінкістю відбувається без будь-яких обмежень. Між словами асиміляція наявна, якщо

-- одне зі слів ненаголошене (проклітик чи енклітик): тут би → [т'удби], ось де ['оз'де];

-- два слова, що мають самостійні наголоси, вимовляються у пришвидшеному темпі, нечітко: сип горох [с'ип гор'ох] і [с'иб гор'ох]; можуть бути [м'ожут' б'ути] і [м'ожуд' б'ути].

Асиміляція за глухістю – уподібнення дзвінкого приголосного до парного йому глухого під впливом наступного глухого (оглушення дзвінких): нігті – ні[х]ті.

дзвінкий + глухий → глухий + глухий

Зазвичай в українській мові дзвінкі перед глухими зберігають дзвінкість, тобто не оглушуються: ка[з]ка, кни[ж]ка, ри[б]ка, са[д]ки, бі[г]ти. Однак в окремих випадках асиміляція за глухістю все ж відбувається:

1) оглушення прийменника і префікса **з-** перед глухими кореня:

з ким → [с]ким; з хати → [с]хати; зцідити → [с]цідити

Асиміляція префікса **з-** перед **к,п,т,х,ф** («кафе птах») відбита і на письмі: *спитати, стерти, схотіти, сфотографувати сказати < з + казати.*

2) у прийменниках і префіксах **роз-, без-, через, крізь** кінцевий **з-** оглушується при швидкому темпі мовлення:

безкінечний → бе[с]кінечний;

розкажу → ро[с]кажу;

безтурботний → бе[с]турботний,

АЛЕ ро[зс]адити, ро[зс]ада, бе[зс]лавний.

Однак при повільному темпі мовлення оглушення не відбувається.

3) [г] оглушується перед глухими **к, т** у словах: нігті, кігті, легко, вогко, дьогтю і їхніх похідних: кі[х]ті, ле[х]ко, [д'ох]тевий.

Асиміляція за місцем творення

стосується свистячих і шиплячих приголосних:

1. Свистячий + шиплячий → шиплячий + шиплячий:

Принісши [приен'іш:и], безжурний [ж:], привізши [жш], Парасчин, [шч], безшумний [жш], через жито [ж:], зчистити [шч],.....

Асиміляція, зафіксована на письмі: показати – показчик, ліс – ліщина, просити – прощати, військо – воячина, пісок – піщаний, їздити – їжджу, Вінниця – Вінниччина.

2. Шиплячий + свистячий → свистячий + свистячий:

Миєся [с':], у плящі [с'ц'], звжся [з'с'], у книжці, на доріжці [з'ц'], дочці, [ц':],.....

Асиміляція за способом творення

1. Зубні [д, т] + свистячий → свистячий аффрикат [дз, ц]+ свистячий:

братство [брацтво], коритце [ц:], сміється [ц':], нудєся [дз'ц'], у краватці [ц':], невістці [с'ц'];

оцєй ← отсей – закріплено орфографічно.

2. Зубні [д, т] + шиплячий → шиплячий аффрикат [дж, ч] + шиплячий:

вітчизна [ч:], багатчий – багатшчий [чш →ч:], молодчий – молодшчий [чш], підшчити [чш],.....

буквосполучення тс, тц, дс, дц → [ц, ц:, ц':];

буквосполучення тш, тч, дш, дч → [дж, ч]

Асиміляція за м'якістю

1. Тверді передньоязикові [д, т, з, с, дз, ц, л, н] уподібнюються за м'якістю м'яким приголосним цієї ж групи: дня [д' н'], тління [т'л'], український [н'с'], навесні [с'н'], могутні →[моут'ут'н'і], від нього [в'ід' н'ого];

2. Передньоязикові [з, с, дз, ц] пом'якшуються перед наступним напівм'яким губним і [р']: світло, святло [с'в'], цвлях [ц'в'], зрідлка [з'р'].

АЛЕ не асимілюються за м'якістю:

1) [д, т, л, н] перед напівм'якими [б', м', в', ф', р', г', к', ж', ч', ш']: дряплати [др'л'], трлох, халлві, відлбір;

2) [б, п, в, м, ф, г, к, х, г, ж, ч, ш, р] перед м'яким приголосним: верся, порця, квітка, у борошні.

Дисиміляція

Дисиміляція – розподібнення двох однакових або подібних щодо способу творення звуків. Це процес, протилежний асиміляції.

У багатьох випадках це явище втратило вже свій живомовний характер. Тому можна говорити лише про наслідки дисиміляційних змін, що відбувалися у різні періоди розвитку мови :

1) розподібнення dt, tt → ст

*vedti → вести

*metti → мести

У сучасній українській мові наслідки давньої дисиміляції, що виникла ще на спільнослов'янському ґрунті, спостерігаємо у чергуванні звуків [д]//[с], [т]//[с] у корені слова: *вести / веду, мести / мету, плести / плету, класти / кладу, прями / пряду*;

2) розподібнення [кт] → [хт]: проривний+проривний → щілинний+проривний: *кѣто→кто→хто; квоктати → квохтати*

3) розподібнення [шш] → [шч], [жш] → [жч] при утворенні вищого ступеня порівняння прикметників:

висшій → вишший (асиміляція) → вишчий (дисиміляція);

низший → нижший (асиміляція) → нижчий (дисиміляція);

4) розподібнення [чн] → [шн]

ручьникъ → рушник

мѣръчьникъ → мірошник

рушниця, соняшник, торішній, сердешний, дворушник, вранішній.

Однак у низці слів ця дисиміляція не відбулася (тобто на письмі зберігається **ч**), що свідчить про її непослідовність: *ручний, річний, підручник, безпечний, точний*. Цей тип дисиміляції може виявлятися тільки у вимові деяких слів: *сма[шн]ий, моло[шн]ий, пшени[шн]ий, соня[шн]ий, я[шн]ий*.

У словах *сердечний* і *сердешний* пишеться **ч** або **ш** залежно від значення слова: *сердечний* (приступ), *сердешний* (у значенні «бідолашний»).

Дисиміляція є контактною (див. попередні приклади) і дистантною: срібро → срібло, рицар → лицар; велблюд → верблюд, флюгел → флюгер, мурувати → муляр, (рос.) февраль → февраль.

Дисиміляція виявляється і у просторічних і діалектних словах, як-от: бонба, транвай, ланпа, тунба, кохта, дохтор, трактор, фрухти, секлетар, колідор,

Спрощення в групах приголосних – це випадання одного зі звуків у групі приголосних для полегшення їх вимови. Спрощення у багатьох випадках належить до історичного минулого мови, воно виникло внаслідок занепаду зредукованих звуків у слабкій позиції.

Спрощуються зімкнені [д], [т], [к] і сонорні [р], [л].

Спрощення зазнали такі групи приголосних:

- [стн] → [сн] – чесний, якісний, вісник (пор.: честь, рос. честный;
- [стл] → [сл] – щасливий, улесливий, слати (пор.: щастя, рос. счастливый.....);
- [здн] → [зн] – пізній, виїзний (пор.: рос. поздний,
- [ждн] → [жн] – тижня, тижневий, кожний (пор.:.....);
- [слн] → [сн] – масний, ремісник, умисний, навмисне(пор.:);
- [рдц] → [рц] – серце (від сьрдьце, пор.: рос. сердце.....);
- [лнц] → [нц] – сонце (від сьлньце, пор.: рос. солнечный.....);
- [стц] → [сц] – місце (від мѣстце).....;
- [рнц] → [нц] – ченця (пор.: черниця,.....);
- [рнч] → [нч] – гончар (пор.: горн),.....;
- [скн] → [сн] – блиснути, писнути, тиснути, тріснути.....);
- [зкн] → [зн] – бризнути, брязнути.....

[сткл] → скл] – скло, скляний (від стекло, пор.: рос. стекло, стеклянный.....).

Завдання: доберіть споріднені слова або форми слова, у яких би виявлялися спрощені приголосні, і запишіть у відповідних рядках.

Запам'ятай! спрощення на письмі не відбувається, але зазвичай наявне у вимові, у словах

- 1) *випускний, пропускний, допускний, рискнути, вискнути* (від *виск*), *тоскно, скнара, скніти*. Звук [к] у них вимовляється і на його позначення пишеться літера;
- 2) *кістлявий, хвастливий, хвастнути, шістнадцять, хворостняк* зберігається [т], однак при вимові [т] випадає;
- 3) у прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-н-** від слів іншомовного походження з кінцевим **ст**: *аванпост – аванпостний, баласт – баластний, компост – компостний, контраст – контрастний, форпост – форпостний*;
- 4) у прикметниках, утворених суфіксами **-ськ-**, **-ств-**: *журналістський, студентський, туристський, агентство*:
стськ → [с'к] – туристський;
нтськ → [н'с'к] – студентський;
нтств → [нств] – агентство, студентство.

Подовження і подвоєння приголосних

Українській мові властиві подвоєння і подовження приголосних, які на письмі передаються подвоєнням букв: *віддати, знаряддя, сонний, знання*.

Слід розрізняти подовження і подвоєння.

Подовження приголосних – суто фонетичний процес, який характерний саме для української мови, він не фіксується пам'ятками староукраїнської мови, його також нема у російській мові.

Подовження виникає внаслідок повної прогресивної асиміляції м'яких приголосних з наступним *й* після занепаду зредукованих:

знаније → знанје → знан'н'е → [знан':a]
солију → соллю → сіллю

Подовження зазнали тільки 10 приголосних (м'які зубні та пом'якшені шиплячі) [д',т',з',с',ц',л',н',ж',ч',ш'] перед [а,у,е,і] (орфографічно я, ю, є, і). Обов'язковою умовою подовження була позиція «приголосний + голосний + *й* + голосний».

Подовження наявні у таких граматичних формах:

1) усі відмінки деяких іменників жін. і чол. роду I відміни (крім Р.в. множини із закінченням -ей): *стаття (але: статей), Ілля, рілля, суддя.*

АЛЕ: *свиня, кутя, попадя;*

2) усі відмінки (крім Р.в. множини) іменників сер.роду II відміни із закінченням -я: *знаряддя, життя, життю, у житті, галуззя, збіжжя, затишшя,.....*

3) Ор.в. однини іменників жін.роду III відміни, якщо їх основа у Н.в. закінчується на один приголосний: *тінь / тінню, молодь / молоддю, міць / міццю, миттю, тиша / тушню,.....*

АЛЕ: *молодістю, повістю, радістю, пригорцю, кров'ю, матір'ю.*

4) деякі прислівники: *зрання, спросоння, навмання, попідтинню,.....*

5) форми теперішнього часу дієслова *лити; лю, леш, лємо,.....* і його похідні: *виллю, налємо.....*

6) усі форми прикметника *ляний:.....*

Подовження не відбувається у випадках відсутності позиції приголосний+*й* між голосними: *щастя, радістю, знань, облич.*

Не могли асимілюватися *й, губні приголосні, р*. Тому в сучасній мові звукосполучення „губний+*й*” та „*р*+*й*” збереглися: *здоров'я, подвір'я, кров'ю, матір'ю.*

Подвоєння виникає внаслідок збігу

1) однакових приголосних на межі морфем (префікса і кореня, кореня і суфікса, кореня і постфікса -ся): *віддати, сонна, пасся;*

2) різних приголосних на межі морфем або на межі двох слів, що стоять поруч і становлять одне фонетичне слово: [бйец':а],

[короч:ий], [ж:итом] (з житом), [с:обойу] (з собою). Подвоєння у цьому випадку є результатом повної регресивної асиміляції.

Подвоєння властиве й іншим мовам.

Практичний блок

Завдання 1: знайдіть слова, в яких не відбуваються асимілятивні зміни за м'якістю, поясніть.

Дрімаю, святий, сріблястий, розквіт, звіт, грізний, вціліти, повсякчас, твір, пригнічений, свічадо, тендітна, серця, мрії, пізніше, звідки, навсібіч, наприкінці, болгарський, селянський, свіже, різні, виднілися, темніло, морський, найпотаємніший, змінити, творці, справді, всі, могутній, панський.

Завдання 2: змініть слова так, щоб відбувалась асиміляція за м'якістю, запишіть обидва слова фонетичною транскрипцією. Зразок: *свої [с вої]* – *свій [с' в' і ї]*

Сонце, без них, столи, запізнитися, з гори, злетіти, весна, замислений, розлогий, рідний, приватний, злий, хустина.

Завдання 3: поясніть наявність чи відсутність уподібнення (асиміляції) приголосних у словах.

I. Сказати, ліжко, анекдот, тягти, схилити, схибити, без жиру, розкрилено, з жінкою, зсунути, зсипати, розправити, розжувати, намажся, безпорадний, нігті, б'єшся, казка, дудка, підсунути, навстіж, безкрай, дьогтю, якби, обпекти, зчистити, днювати, розхмарилося, ходьба.

II. Зачесати, вогкість, без жалю, розшукати, на доріжці, не поріжся, у книжці, злізши, берегти, лебідка, безчинство, безшумний, у тумбочці, голубка, переможці, матч, миєшся, з шумом, свято, розписати, відділення, згризши.

III. Стіна, ствердіти, на соплці, пісня, запорожці, безодня, майбутнє, розділяти, розрізняти, вечірня, мідний, вісімдесят, небозвід, двір, пізній, завітчана, дзвін, радістю, сьогодні, почесні, співає.

Завдання 4: Поставте замість крапок пропущені літери ч або ш. Поясніть правопис слів: Піврі...ний, торі...ній, півні...ний, соня...ник, соня...ний, міро...ник, яє...ня, пшени...ний, ру...ник, сті...ний, да...ник, серде...ний, околи...ній, ру...ниця, нару...ники, я...ний, сма...ний, безпе...ний, міся...ний.

Завдання 5: знайдіть слова, у яких відбулося спрощення в групах приголосних; аргументуйте це, навівши інші форми слів чи однокореневі слова.

1. Посеред довгої і широкої зали стояв довгий стіл, засланий червоним сукном (Мирн.). 2. Ім'я Степана Руданського вперше з'явилося на шпальтах двадцятого числа петербурзького тижневика «Русский мир» за 1859 рік. 3. Ремісники й ковалі запалювали й роздували горна, скрізь над димарями вставляли й вились до неба димки (Скляр). 4. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман (Коцюб.). 5. Осінь слала по землі свій золотавий килим... (Збан.). 6. Мати увечері своїм пестливим голосом нашепче дитині про любов до всього живого (Мирн.).

Завдання 6: перепишіть, вставляючи, де треба, пропущені літери; Обґрунтуйте написання і вимову слів. Затранскрибуйте 10 слів.

Пристрас..ний, проіз..ний, випус..ний, верес..нути, облас..ний, свис..нути, перехрес..ний, піс..ний, пис..нути, шелес..нути, шіс..надцятий, радіс..ний, бриз..нути, гіган..ський, студен..ський, перс..ні, корис..ливий, передвіс..ник, учас..ник, безвиіз..но, швидкіс..ний, буревіс..ник, улес..ливий, влас..ний, кож..ний, совіс..ні, жаліс..ливий, зліс..ний, прихвос..ні, навис..не, надкіс..ниця, захис..ний.

Завдання 7: від поданих іменників утворіть форму орудного відмінка. Поясніть наявність або відсутність подвоєння звуків. З'ясуйте значення невідомих слів.

Клітка, кисть, кір, біль, Керч, зустріч, купіль, картеч, крапля, каламуть, Казань, ймовірність, знать, злість, зелень, здобич, здібність, заполоч, заповідь, заповіт, заздрість, загибель, заводь, завзятість, скатерть, жовч, жирність, жерсть, ересь, єдність, дуель, домовленість, даль, дань, дальність, далеч, далечінь, гусінь, грудь, груди, гречність, гордість, глибінь, глибочінь, гладь, глазур, гать, гастроль, галузь, газель, зав'язь, в'язкість, вуаль, волость, Волинь, вогкість, вісь, вічність, відсіч, відстань, відповідь, Білорусь, благодать, бистрінь.

Тема 4

Склад слова. Наголос

Студенти повинні знати: визначення складу, типи складів, закономірності складоподілу в українській мові, типи наголосу, характер українського наголосу.

Самостійна робота студентів: прислухайтеся до мовлення свого і навколо вас, зверніть увагу на наголос у словах, занотуйте випадки неправильного наголошування.

Ключові слова: склад; відкритий, закритий, наголошений, ненаголошений, прикритий, неприкритий склад. Наголос силовий, музикальний, вільний та постійний; основний та побічний, подвійний. Проклітик, енклітик. Логічний, емоційний та фразовий наголос.

План

1. Поняття складу.
2. Типи складів: 1) відкритий/закритий; 2) прикритий /неприкритий; 3) наголошений/ ненаголошений.
3. Основні закономірності складоподілу в українській мові.
4. Наголос. Типи наголосу. Характеристика українського наголосу.
5. Проклітики й енклітики.
6. Фонетичний аналіз (розбір) слова.

Поняття складу

У мовному потоці відбувається членування не на окремі звуки, а на склади, такти, фрази.

З фонетичного погляду мовний потік – це звуковий потік, що членується за допомогою пауз на фрази, які, своєю чергою, за допомогою менших пауз і наголосу поділяються на такти, а при повільному мовленні в межах такту чітко виділяються склади.

Склад – найменша одиниця членування мовлення, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. В українській мові склад утворюється голосним звуком як обов'язковим компонентом і одним або кількома приголосними звуками, що можуть бути і відсутні.

Голосний звук – вершина складу, складотворний елемент, він є найбільш звучним звуком складу.

Необов'язковим компонентом складу є приголосні, вони долучаються до голосного групою або поодинці, попереду або позаду. Найпоширеніша позиція приголосних в українській мові – перед голосним: *ре-ве-та-сто-гне-дніпр-ши-ро-кий*.

У сучасній українській мові склад може складатися:

- тільки з одного голосного: *у, а; о-се-ля,.....*;
- з голосного і приголосного: *із-за, ми-ти,.....*;
- з голосного і двох і більше приголосних: *по-бра-тим, е-ле-ктрич-ний, ше-фство,*

Найбільший склад УМ охоплює 7 звуків: *мі-ні-стерств*.

У деяких слов'янських мовах, як-от: чеська, словацька, сербська, хорватська, складотворними звуками є сонорні приголосні Р, Л: чes. *Vřh* – верх, *přst* – перст (палець), *vřk* – вовк (волк), *střch* – стрих (дах), *křk* – карк, *dřvo* – дерево, *křv* – кров, *sřna* – сарна.

У мові новозеландського народу маорі є слово-чемпіон, яке налічує 57 літер! Одного вдиху повітря не вистачить, щоб його вимовити.

Тауматеавхакатангіхангакоауауа-таматеаноканівхенуактанатаху, що означає «Вершина, де вождь Тауматеапокаївхенуа грав на флейті для своєї коханої».

Не набагато поступається йому уельська географічна назва «Ллансайрвльгвюнгюлджогерюхвюрндробвллантюзілюгогогох».

Типи складів:

I. За кінцевим звуком розрізняють

- 1) відкритий склад – закінчується голосним звуком: *ви-гра-ти, ма-ту-ся,.....*;
- 2) закритий склад – закінчується приголосним звуком: *най-мен-ший,.....*

Українській мові властиві переважно відкриті склади.

II. За початковим звуком –

- 1) прикритий склади – починається приголосним:.....
.....;

2) неприкритий склад – починається голосним.....
.....
У сучасній українській мові переважають прикриті склади.

III. За силою звучання -

- 1) наголошений – має найбільшу силу звучання;
- 2) ненаголошений.

У наголошених складах голосні вимовляються чітко, а в ненаголошених складах голосні набувають варіантних виявів, наприклад: [т'е-ма – те^и-ма-т'ич-ний], [б'ере^иг- бе^ире^игов'ий].

В українській мові, літературній і діалектній, спостерігається тенденція до прикриття неприкритих складів. Порівняймо, *улиця – вулиця, онь – він, овця – вівця, отьчизна – вітчизна, острь – гострий*; діалектні: *Гандрій, гармія, гартист,*
.....

При освоєнні слів іншомовного походження у невластиве поєднання голосних вставляється приголосний: *арміа – армія, Індія – Індія,*, у розмовно-побутовому мовленні: *радіо - радіво, Ларіон – Ларивон,*

Основні закономірності складоподілу в українській мові

При творенні складу в українській мові зберігається загальнослов'янська тенденція до зростаючої звучності, тобто звуки у межах складу зазвичай розміщуються від найменш звучного до найбільш звучного: *глухий – дзвінкий – сонорний – голосний*. Умовно звучність передамо цифрами: 1 (*глухий*) – 2 (*дзвінкий*) – 3 (*сонорний*) – 4 (*голосний*). Так, не-бо-край = 34-24-1343; стру-на = 1134-34; бру-сни-ця = 234-134-14 (порівняй. рос. сбросить = 1234-141). Тому в українській мові переважають склади прикриті і відкриті. Окрім цього, сучасній українській мові властива тенденція до милозвучності, що зумовлює усунення груп приголосних у межах одного складу.

Правила складоподілу в УМ доповнити

I

1. гол+ / пр+гол го/ло/ва; ва/та/га

II

2. гол+ / дзв+дзв+гол на/зби/ра/ти

3. гол+ / глух+глух+гол про/стий

4. гол+ / дзв+сон+гол по/бра/тим; по/дзво/ни/ти

5. гол+ / глух+сон+гол ве/сна; ва/флі

III

6. гол+сон+ / сон+гол зай/вий; чор/ний

7. гол+дзв+ / глух+гол ніж/ка; вез/ти;

8. гол+сон+ / глух+гол рів/чак; зай/чик

9. гол+проривний+ / проривний+гол від/бір
проривні звуки: [б, п, д, т, г, к]

IV

10. гол+ / дзв+дзв+сон+гол ві/дбрень/ка/ти; пі/дгле/ді/ти;

11. гол+ / глух+глух+сон+гол і/скра; на/стро/ї/ти;

12. гол+ / глух+дзв+сон+гол

13. гол+ / глух+глух+глух+гол кі/стка; [ја/кшчо];

14. гол+сон+ / глух+сон+гол ро/зім/кну/ти;

15. гол+сон+ / дзв+сон+гол ман/дру/ва/ти;

16. гол+сон+ / глух+глух+сон+гол ай/стри, _ди/тин/ство;

17. гол+сон (дзв)+ / глух+глух+гол лу/ган/сякий;

18. гол+дзв+ / глух+сон+гол роз/цві/ла;

19. гол+дзв+ / глух+глух+сон+гол аб/стра/ктний;

20. гол+нескладотворчий [ẏ], [i̇]+ / пригол вій/на [вій -на],
вов/на [воу -на]

VI. Подвоєні та подовжені звуки належать до наступного складу:
пі/дда/шшя; о/бби/ва/ння;

Увага! Правила українського складоподілу не збігаються з правилами перенесення слів з рядка в рядок (це правила орфографії), а також із визначенням морфем у слові (це правила морфеміки).

Закон зростаючої звучності складу сприяє правильності членування мовного потоку: у вимові необхідно оминати складні позиції звуків [па-смо], [пе-кла], [се-стра], [мо-рква], [мо-гли], [не-сла].

Наголос

Типи наголосу. Характеристика українського наголосу

Наголос – звукове виділення одного зі складів у слові або слова у реченні, що здійснюється посиленням голосу, підвищенням тону, подовженням голосного (складотворного) звука. У фонетиці виділився окремий розділ, що вивчає наголос – акцентологія.

Розрізняють такі типи наголосу:

1) словесний, або складовий – звучне виділення складу у слові: *спрос'оння, мр'ія*;

2) фразовий – виділення у вимові найважливішої змістової та логічної частини речення (фрази): *Коли я вийшов на вулицю, \ зустрів давнього друга. Що ви читали \ сьогодні вранці?*

3) логічний – виділення у реченні одного зі слів для посилення його змістового навантаження. Цей тип наголосу стосується емоційного змісту вислову: *Брат прийшов до мене (не хтось інший). Брат прийшов до мене (таки прийшов). Брат прийшов до мене (не до вас). Ліки приймати до їди, чи після?*

4) емфатичний (=гр. *emphatikos* "виразний") – емоційне виділення тих чи інших слів у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків: *Він чу-до-о-ова людина! Негід-д-дник ти!* Зазвичай за позитивних емоцій розтягуються голосні, за негативних – приголосні.

За фонетичними характеристиками словесний наголос є:

1) силовий, або динамічний – такий, коли наголошений склад вимовляється з більшою силою, ніж ненаголошений;

2) музикальний, або тонічний, мелодичний, що виділяє склад висотою звучання звука. Він властивий норвезькій, шведській, литовській, латиській, словенській, сербській, хорватській та японській мовам.

3) кількісний, або довготний, що виділяє склад тривалістю звучання. Властивий новогрецькій мові, індонезійським мовам.

За місцем у слові наголос є:

1) постійний (стійкий, або фіксований), який у всіх словах, незалежно від їхньої морфологічної будови, закріплений за певним складом (наприклад, у чеській, словацькій, угорській, фінській мовах фіксується на першому, початковому складі

слова; у французькій, вірменській, турецькій і в більшості тюркських мов – на останньому; у польській, грузинській – на передостанньому складі;

2) вільний (різномісний), який може стояти на будь-якому складі слова. Характерний для білоруської, російської, сербської, хорватської, литовської, а також для української: *в'оля, Дніпр'о, переск'очив, підфарбув'ати*.

У мовах із вільним наголосом слова можуть мати рухомий і нерухомий наголос. Рухомий – той, що змінюється зі зміною граматичної форми того самого слова: *робл'ю – р'обиш – р'облять – роб'и,.....*

Нерухомий – той, що за цих самих умов не змінюється: *г'ава – г'аву – г'ави – г'авам; зн'аю – зн'аєш – зн'ають – зн'ай.....*

Деякі слова, зазвичай складні, можуть мати два наголоси – головний і побічний. Побічний наголос слабший, він передує основному наголосові: *'автом'арк, п'ят'иповерх'овий, пс'ихолінгв'істика, аг'іткамп'анія.....*

Словесний наголос української мови є динамічним, вільним, рухомим. У деяких словах наголос нерухомий.

Проклітики й енклітики

У мовах, яким властивий словесний наголос, не кожне слово у потоці мовлення наголошується. Слова, що втрачають наголос, примикають до інших слів і об'єднуються з ними спільним наголосом. Такі слова називають клітиками.

Як правило, позбавлені наголосу неповнозначні слова (прийменники, сполучники, зв'язки, частки), також деякі повнозначні слова.

Розрізняють такі типи слів, що втрачають власний наголос у мовленні:

1. **проклітики** – ненаголошувані слова, що розташовані **перед** наголошуваним словом (службові слова, короткі займенники, числівники): задля нь'ого, посеред п'оля, коло т'ину,

через' яр, була б не зн'ала, здоровенькі бул'и, без м'ене, нехай рад'іють,.....

польськ. przy oknie, нім. an die Tafel, англ. in the house.

2. **енклітики** – ненаголошені слова, що стоять **після** наголошеного слова: скаж'и мені, спит'ав було, спром'ігся би, спит'ай же;.....

рос. во́ поле, з'а руку, о́ земь, 'из лесу, з'а спину; польськ. nie d'aj się, uczuć się.

Проклітики й енклітики разом з наголошеним словом, до якого прилягають, становлять такт, або фонетичне слово – відрізок мовлення, що має один словесний наголос.

Окрім фонетичного об'єднання сл'ова, наголос також може виконувати ще смисло- і форморозрізнявальну функцію, тобто розрізняє значення слів і форми одного слова.

Порівняйте:

'атлас (збірник мап, географічних карт) – атл'ас (тканина);

від'омість (повідомлення; знання; дані) – в'ідомість (документ);

вод'яний (багатий на воду) – водян'ий (пов'язаний із водою);

ел'ектрик (фахівець з електротехніки) – елект'рик (голубий або синій колір з сірим відблиском);

жм'уритися (мружитися) – жмур'итися (гратися в жмурки);

з'араз (негайно) – зар'аз (за одним разом);

мал'иновий (виготовлений з малини) – мали'новий (колір);

т'уга (сум) – туг'а (тверда)

син'и, книжк'и, хмарк'и (невизначена множинність) – два (три, чотири) с'ини, кн'ижки, хм'арки;

слов'а (множина) – сл'ова (Род. відм. однини).

Завдання: доповніть ряд наведених прикладів, що демонструють смисло- і форморозрізнявальну функції наголосу.

Порядок фонетичного розбору слова

1. Записати аналізоване слово.
2. Затранскрибувати аналізоване слово.
3. Визначити співвідношення між звуками і літерами.

4. Поділити затранскрибоване слово на склади, охарактеризувати склади: відкритий/ закритий, прикритий / неприкритий, наголошений / ненаголошений.
5. Охарактеризувати голосні звуки:
 - а) ряд – передній, середній, задній;
 - б) підняття – високе, середнє, низьке;
 - в) лабіалізація (огублення) -лабіалізований/ нелабіалізований;
 - г) наголошений/ненаголошений.
6. Дати характеристику приголосних звуків:
 - а) за звучністю: сонорний чи шумний (дзвінкий чи глухий);
 - б) за місцем творення: губний чи язиковий (передньо-, середньо- чи задньоязиковий), чи гортанний;
 - в) за способом творення: щілинний чи проривний, аффрикат, зімкнено-прохідний (носовий або плавний), дрижачий;
 - г) за твердістю і м'якістю: твердий чи м'який, чи напівм'який;
 - г) за звуковим вираженням: свистячий або шиплячий.

Зразок фонетичного розбору слова

Дзига – [дз'и/га] – 5 букв, 4 звуки, 2 склади

[дз'и] – прикритий, відкритий, наголошений;

[га] – прикритий, відкритий, ненаголошений;

[дз] – приголосний, шумний, дзвінкий, язиковий, передньоязиковий, зубний, аффрикат, твердий, свистячий;

[и] – голосний переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований, наголошений;

[г] – приголосний, шумний, дзвінкий, язиковий, задньоязиковий, проривний, твердий;

[а] – голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Практичний блок

Завдання 1: затранскрибуйте текст, поділіть слова вірша Євгена Гуцала на склади:

Осінь – у барвистому намисті.

Як циганка – з бубоном в руці

Поцілунок – чистий і вогнистий

на моїй залишила щоді.
Не забуду: вчора в бубон була,
танцювала, дика і палка,
і, немов на картах, ворожила
на кленових зоряних листках.

Завдання 2: поясніть значення слів і висловлень, що різняться наголосом, а також підберіть інші приклади для ілюстрації смисло- і форморозрізнявальної функції наголосу
в'игода і виг'ода.....
п'оділ і под'іл.....
я пл'ачу і я плач'у.....
я нош'у і взяв н'ошу.....
я круч'у і побачила кр'учу.....
к'ористь і кор'исть.....
черг'овий і чергов'ий.....
в'арення і вар'ення.....
.....
.....

Завдання 3: поставте наголос у словах: позначка, похибка, посмішка, помилка, поділка, подруга, показник, покупка, читання, завдання, навчання, корисний, питання, надбання, різновид, спання, звання, вміння, вчення. рукопис, гуртожиток, життєпис, казка, казки (Р.в.) казки (мн.), літопис, листопад, кілометр, сантиметр, міліметр, шофер, монолог, діалог, заняття, каталог, загадка, загадки (мн.), ходжу, візьму, роблю, укладу, приведу, можу, буду, кажу, пишу, роблю, веду, несу, беремо, берете, живемо, живете, взяла, дала, плела, виразний, вірші, довідник, середина, спина, ознака, чотирнадцять, одинадцять, вимова, течія, логопедія, новий, ідемо, ідімо, чисельник, знаменник, донька, приятель, випадок, разом, дрова.

Завдання 4: виконайте фонетичний аналіз слів: завдання, моїй, щільно, шістнадцять.

Розділ «Орфоепія»

Тема 5

Орфоепія

Студенти повинні знати: про орфоепію як розділ мовознавства, причини порушення орфоепічних норм та значення дотримання цих норм, основні правила вимови звуків.

Самостійна робота студентів: проаналізувати з погляду орфоепічної норми мовлення дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, виявити і записати типові недоліки (за можливістю зробити аудіозапис).

Ключові слова: орфоепія, орфоепічна норма, вимова голосних, вимова приголосних.

План

1. Орфоепія як розділ мовознавчої науки про вимову.
2. Орфоепічні норми. Причини порушення правил української літературної вимови.
3. Основні правила української літературної вимови:
 - а) вимова голосних звуків;
 - б) вимова приголосних звуків;
 - в) засоби милозвучності української мови;
 - г) вимова окремих звукосполучень приголосних.

Література до розділу

Основна

1. Бондар О.І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посібник / Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л.–К.: ВЦ «Академія», 2006. – С.111-130.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 3-ге вид. – К.: Вища школа, 2002. – С. 77-81.
3. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс / Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. – К.: Вища школа, 2007. – С. 52-89.

Додаткова

1. Блик О. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. – К., 1988.
2. Микитин М.Л. Формування орфоєпічних норм української літературної мови // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С.37-43.
3. Миронюк Н.П. Орфоєпія в 4-8 класах. – К., 1986. – 144с.
4. Орфоєпічний словник української мови / за ред. В.М. Русанівського. – К.: Ірпінь, 2006. – 208с.
5. Орфоєпічний словник української мови: В 2 т./ уклад: М.М.Пещак. – К.: Довіра, 2001. – (Словники України).
6. Савченко М.А. Подолання у школярів вад вимови звуків **ж, ш; л, л'** // Українська мова і література в школі. – 1990 – № 8. – С.68-71.
7. Сидоренко В. С. Виробляти навички правильної літературної вимови // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – №6. – С.41-46.
8. Сучасна українська літературна мова: Фонетика / за ред. Білодіда. – К., 1969. – С. 370-401.
9. Шляхова В.В. Удосконалення орфоєпічних навичок // Українська мова і література в школі. – 1991 – № 12. – С. 16-18.

Орфоєпія як розділ мовознавчої науки

Орфоєпія (від гр. правильний + мова, мовлення) – це

- 1) система загальноприйнятих правил літературної вимови;
- 2) розділ мовознавства, що розробляє та вивчає правила літературної вимови.

Літературна вимова – нормалізована вимова, яка не має ознак просторіччя, суржика і діалектного мовлення.

У поняття орфоєпії входять

- правильна вимова звуків і звукосполучень у мовному потоці,
- правила вимови окремих слів та їх граматичних форм, також групи слів,
- особливості вимови іншомовних слів,
- норми наголошування слів та словосполучень (хоча й виокремлено розділ «акцентологія»),
- правила інтонування.

Вперше термін «орфоепія» («ортоепія») в укр. лінгвістиці вжив Петро Горецький (1888-1927) у праці «Про правовимову або ортоепію літературної вимови» (1929).

Орфоепічні норми. Причини порушення правил української літературної вимови

Остаточне становлення орфоепічних норм сучасної української літературної мови (СУЛМ) відбулося в другій половині ХІХ ст. на основі середньонадніпрянського діалекту. Джерелом орфоепічних правил стали особливості народної вимови, відображені у писемних пам'ятках.

Орфоепічні норми становлять цілісну послідовну систему, яка, однак, не може розглядатися як щось застигле, незмінне: вона поступово розвивається й удосконалюється. Цьому сприяє також наявність варіантів вимови, які зумовлюються як територіальною ознакою, так і стилістичним вживанням. Орфоепічні норми СУЛМ ґрунтуються на її звукових та акцентуаційних особливостях.

СУЛМ має усталені орфоепічні норми. Проте відхилення від них трапляється досить часто.

Порушення правил вимови спричинені зазвичай такими явищами:

1) вплив на вимову правопису. Мовці намагаються у вимові копіювати написання слів: [с'м'і'єт'с'а] (*сміється*), треба [с'м'і'єц':а]; [с'м'і'єш'а] (*смієшся*), треба [с'м'і'єс':а]; [нев'істчин] (*невістчин*), треба [ни'єв'ішчи'єн]; [сид жу] (*сиджу*) треба [си'єдж'у]; [д зеркало] (*дзеркало*) треба [дз'єркало];

2) вплив на вимову діалектного оточення. Так, фонетика північного діалекту і багатьох говорів південно-західного наріччя спричинила вимову [p'] як [p]: [говорат'] замість [говор'ат']; [радно] замість [p'адно]. Під впливом південно-західного наріччя іноді вживають у кінці слова глухі приголосні замість дзвінких: [зуп], [в'іс], [сторош] замість [зуб], [в'із], [сторож];

3) вплив на вимову близькоспорідненої мови. Під впливом російської мови вимовляють м'яко шиплячий [ч]: [н'іч'ка], [руч'ка], [ч'аї]; оглушують дзвінки у кінці слова: [д'іт], [зуп];

ненаголошений [о] вимовляють як [а] або з наближенням до [а]: [хадила], [хо^адила], [ха^одила]; замість [у] вимовляють [ф]: [кроф], [жофтиї].

4) відсутність до 90-х років ХХ ст. в українському алфавіті літери г (унаслідок вилучення в 30-ті роки ХХ ст.). У зв'язку з цим поширеною є ненормативна вимова слів *агрус*, *танок*, *телотати* та інших зі звуком [г]. Спостерігається також помилкове вживання звука [г] замість [ґ] у словах іншомовного походження: [газ], [газ'ета], [геогр'аф'іја].

5) Індивідуальні особливості мовців (фізичні вади органів мовлення).

Відхиленням від орфоепічних норм української літературної мови є неправильне наголошування слів, зокрема дієслів: в'ізьму, к'ажу, л'юблю, л'юбју в'езла, п'іду, прин'есла, пр'ийду, ід'емо, нар'одила, б'ула, ж'или. **Треба:** візьм'у, каж'у, любл'ю, везл'а, під'у, принесл'а, прийд'у, ідем'о, народил'а, бул'а, жил'и.

Типи орфоепічних помилок

Фонологічні вимовні помилки проявляються у змішуванні фонем. Воно не тільки спотворює нормативну вимову, а й призводить до неправильного розуміння слова. Наприклад, при оглушенні кінцевих приголосних слово *гриб* сприймається як *грип* (хвороба) *ніж* — як *ніш* (родовий відмінок множини від слова *ніша*), *казка* — як *каска*, *везти* — як *вести*, *кіз* — як *кіс*.

Фонетичні вимовні помилки полягають у неправильному використанні звукових виражень фонемі. Ці порушення не завжди змінюють значення слова і, як правило, спотворюють вимову. Як-от: вимова шиплячого замість свистячого: *усякий* — [уш'акий], *узято* — [уж'ато] або свистячого замість шиплячого *шкарпетки* — [скарпетки], *шлюб* [сл'уп].

Основні правила української літературної вимови

Правила вимови голосних звуків

Голосні звуки як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції вимовляються повнозвучно.

1) Вимова [a], [o] – повнозвучна і чітка в різних позиціях: [м'ати], [знан':а], [гроз'а], [морс'к'а], [х'олодно], [т'ихо], [портр'ет];

Але перед наголошеним складом з [y] або [i] маємо [o], наближений до [y], що позначається [ou]: [соу'уз], [гоул'убка], [коуж'ух], [зоуз'ул'а], [тоуб'і], [соуб'і], [хоуд'імо].

Чіткість вимови [o] й [a] важлива для розрізнення значень слів, порівн.: [мост'ити] – [маст'ити], [зоставл'ати] – [заставл'ати], [зо мн'оју] – [за мн'оју], [пор'ади] – [пар'ади].

2) Голосний [e] під наголосом – звук відкритий, широкий (навіть перед м'яким приголосним), але в ненаголошеній позиції виявляє тенденцію до звуження, підвищення артикуляції, через що наближається до [и]. Порівн.: [д'ен'], [д'ешчо], [д'ес'ат'], [л'уд'еї], [л':e] – [веч'на], [меч'а], [деч'рава], [меч'е], [веч'ла], [веч'ре], [меч'те]. Або ще: [веч'іт'], [веч'іт'], [на сеч'і], [учеч'і], [веч'и], [неч'и].

3) Голосний [и] – звук переднього ряду, високо-середнього підняття, відкритий, з легким відтінком [e] у ненаголошеній позиції: [звеч'ати], [стеч'ати], [жеч'а], [швед'ен'ко], [теч'ен'кї], [б'ачила], [зн'атиме], [д'іўчина], [печ'іт'], [печ'іт'], [беч'іти], [меч'іши], [беч'ина], [сеч'иц'а], [кнеч'к'и].

Ненаголошений [и] – вимовляється виразно в ненаголошеному кінцевому відкритому складі [своб'оди]; в закритому складі відмінкових і особових закінчень [д'обрих], [н'осиш]; в інфінітивному суфіксі -ти [чеч'ати]; перед *й* в кінці слова: [жв'авий]; в закінченні -и у формі 2-ї особи однини наказового способу дієслів 1 дієвідміни: [в'ийди].

Чітка вимова [и] та [e] є смислорозрізнявальною: [меч'е] – [меч'е], [веч'ла] – [веч'ла], [кеч'ни] – [кеч'ни], [геч'би] – [геч'би], [гни] – [гне], [жди] – [жде].

4) Голосний [і] – вузький передній звук, виразно напружений в усіх позиціях (незалежно від наголосу). Напр.: [с'т'іл], [с'н'іг'и], [з'ірка], [т'ік], [д'іло], [вол'іў], [с'ід'ати], [с'м'і'атис'а], [суц'іл'ний], [суз'ір'я], [с'м'іх], [роб'іт'], [д'іі]. Порівн. смислорозрізнявальна роль [и] та [і]: [риі] і [р'іі], [к'ит] і [к'іт], [сеч'и] і [сеч'і], [б'іжит'] і [б'іж'іт'].

Ненаголошений [i] може ослаблюватись до [i] нескладового ([i]) у таких позиціях: 1) на початку слова перед приголосним, 2) після голосного перед приголосним, 3) після голосного в кінці слова [за їв'ана], [наїм'ен':а], [л'їйка];[в'її], [з'м'її].

5) Голосний [y] – звук високого підняття заднього ряду, лабіалізований. У ненаголошеній позиції схильний до дещо пониженої артикуляції, тому на початку слова перед приголосним, після голосного перед приголосним та після голосного в кінці слова у ненаголошеній позиції чіткість вимови звука [y] послаблюється до [y] нескладового ([y]): [ўкус'ити], [наўч'итеис'а], [ўшкв'арієти], [ўз'ути].

В інших позиціях [y] вимовляється чітко: [в'улиц'а], [в'ухо], [п'арубок], [б'уд'ак], [кув'ати], [тум'ан:ій], [годув'ати], [зо мн'оју], [існув'ати], [вуз'кув'атій], [зоузул'аста], [в'їјут'].

2. Правила вимови приголосних звуків

Приголосні звуки української літературної мови вимовляються виразно, чітко (за нечисленними винятками):

а) вимова дзвінких приголосних здебільшого точно відповідає їх написанню. Напр.:

Дзвінки перед глухими, як і в кінці слів, в українській мові не оглушуються, вимовляються чітко: [д'уб], [гр'иб], [х'олод], [с'ад], [р'аз], [мор'оз], [ст'орож], [р'їж], [н'їж], [п'їл'г], [дубк'и], [обст'авиєни], [р'їдко], [к'азка], [н'їжка], [т'ажко], [л'аг'и], [допомог'и], [б'їгц'ем];

Оглушування дзвінких в українській мові неприпустиме, оскільки може призвести до сплутування значень: [л'їд] – [л'їт], [пл'їд] – [пл'їт], [п'їад'] – [п'їат'], [в'орог] – [в'орох], [беиз в'аз] – [беиз в'ас].

Звук [в] – губно-губний, дзвінкий, ніколи не переходить у [ф], а після голосного та перед приголосним або перед паузою переходить в [ў] нескладовий: [вод'а], [пав'ук], [на в'улиц'ї], [неив'ажко], [вєисн'а], [ўч'ора], [ўн'ук], [в'їўт'орок], [зн'аў], [б'уў].

б) Шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж], а також [ш] + [ч] в українській мові тверді: [ч'ас], [ч'асто], [ч'асом], [ч'орній],

[чот'ири], [ч'ути], [п'іч], [шч'ас'т'а], [л'ішч'ина], [шчо]; [б'іж'ат'], [лош'а], [ч'удо],[курч'а].

Тільки в позиції перед [і] та при подовженні (перед графічним закінченням ю, я) шиплячі напівпом'якшені: [ж'інка], [ш'іс'т'], [ч'іл'но], [п'ід:'аш':а], [п'іч':у], [запор'іж':а], [п'одорож':у], [зб'іж':а].

в) Звук [дж] (графічно дж) – «суцільний», злитий, дзвінкий; [бджол'а], [дже^ире^ил'о], [джи^ег'ун], [дж'ура], [ки^ендж'ал], [трудж'ус'а], [ц'ідж'у], [садж'ати], [пе^ире^ишкодж'ати], [нал'агоджувати], [зр'аджувати], [зб'удже^ин':а], [нагор'одже^ин':а] [твердже^ин':а], [охол'одже^ин':а], [дж'оул'], [к'оле^идж], [джи^ег'іт], [дже^интл'м'ен], [в'іджіджати].

г) [дз] – злитий дзвінкий приголосний звук, який може бути твердим і м'яким. Порівн.: [дзв'є^ин'іти], [дз'є^ил'є^ич'ати], [дз'є^иж'ати], [г'удз'ик], [кукур'удза], [дз'об], [г'едз'], [дз'урч'ати], [дз'авол'іти].

Увага! вимова суцільних шиплячих [дж] і [дз] різниться від вимови звукосполучень [д] і [з]; [д] і [ж]. Пор.: [джеркало], [джм'іл'] / [п'ідзе^им'ел':а], [п'іджмурки].

г) Приголосний [ц] – звук м'який майже в усіх позиціях, особливо в кінці слів: [п'але^иц'], [молад'ец'], [пр'ац'а], [ц'атка], але в іншомовних словах та перед [е], [и] – твердий: [пал'ац], [ц'арина], [г'інц'ем], [ц'егла].

д) Варто розрізнити вимову дзвінкого фрикативного звука [г] і дзвінкого задньоязикового проривного [ґ] (кількість слів з цим звуком обмежена): пор.: [г'олос], [гучн'ий], [г'ом'ін], [дор'ога] / [аґрус], [г'ава], [г'анок], [г'авити], [галаґ'ан], [г'ахкати], [г'едз'], [ге^ил'от'ати], [г'ел'іт], [г'игнути], [ге^ирл'ига], [гн'іт], [гр'єчн'іс'т'], [гри^ендж'оли], [г'ул'а], [джи^ег'ун], [дз'ига], [дз'иглик], [др'игати], [ре^имиґ'ати], [снови^ег'ати], [х'уга], [гр'унт].

Порівн. смислорозрізнявальну роль звуків [г] і [ґ]: [гн'іт] – [гн'іт], [г'ул'а] – [ґ'ул'а], [гр'ати] – [ґр'ати], [гран'] – [ґран'].

Завдання: з'ясуйте лексичне значення незрозумілих слів.

е) Не здатні пом'якшуватися приголосні губні [б], [п], [в], [м], [ф], задньоязикові [к], [х], [г] і гортанний [ґ].

Губні з наступним [j] вимовляються роздільно, що на письмі позначається апострофом: [м'ята], [м'як'ий], [р'иб'ячий], [голуб'ята], [п'ят'], [п'ятни'ця], [в'ун], а **не** [м'ата], [п'ат'], [п'ятни'ця] і под.

У позиції перед [i] вони напівпом'якшуються: [б'ігти], [м'істо], [кв'ітка], [с'ф'інкс], [к'іт], [х'ід], [г'ірко].

Звук [р] ствердів у кінці слів і кінці складу: [м'ат'ір], [з'в'ір], [х'арк'іу], [бур'ян], але: [б'ур'а], [р'аб'ий], [р'асн'ий], – на початку і в середині складу.

Справді м'якими в українській літературній мові є [т'], [д'], [н'], [л']: [т'амити], [д'ин'а], [д'ол'а], [л'уди], [жит':а], [нас'ін':а], [з'іл':а].

є) Під час вимовляння звукосполучень необхідно враховувати такі фонетичні процеси і явища, як неоглушуваність дзвінких (винятки див. у темі «Фонетична транскрипція») і одзвінчення глухих, позиційні зміни голосних і приголосних, асиміляція, дисиміляція, спрощення в групах приголосних, подовження і подвоєння приголосних.

ж) Паралельно можуть звучати в літературному мовленні: [пше^ин'ичний] і [пше^ин'ишний], [с'он'ачний] і [с'он'ашний], [ја'єчний] і [ја'єшний], [j'ачний] і [j'ашний], (порівн.: [рушн'ик] і [ручн'ик], [с'он'ашник] і [с'он'ачник]), але тільки [муз'ичний], [такт'ичний].

Однією з вимог літературної вимови (як і загальнонародної вимови взагалі) є функціонування милозвучності у межах фрази. Саме цією вимогою зумовлене збереження паралельних форм на письмі (чергування): в – у – уві, від – од, з – із – зі, -ся – сь, -ти – -ть, -мо – -м, би – б, же – ж, хоча – хоч, -ові(-еві) – у(-ю) та ін. Ці явища утворюють систему урівноваження голосних і приголосних, сприяють плавності, мелодійності мовлення. Порівн.: *він у вас, два в одно; знав учитель, хочу вчитися; зі мною, разом з вами, пив із джерела; вмивається сльозами – візьмусь за справу; писати треба – знать не знаю; знати б раніше, волів би побачити; це ж неподобство, як же так, він же правий; Василеві Івановичу, скажу батькові, властиве Дніпру; хоча б раз, хоч скажи* та ін.

Виразності вимови сприяє середній темп мовлення, знання орфоепічних норм та їх варіантів, дотримання закону зростаючої звучності складу, правильне членування мовленнєвого потоку.

Засоби милозвучності української мови

В українській мові чергуються як прийменники **у, в**, так і префікси **у-, в-** у словах.

У вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови, у таких випадках:

а) між приголосними: *Наш учитель; Деся у хлібах кричав перепел.*

б) на початку речення перед приголосним: *У присмерку літають ластівки так низько (Д. Павличко); Увійшли до хати; У лісі стояв гамір, пахло квітами;*

в) незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними **в, ф**, а також перед сполученнями літер **льв, св, тв, хв** і под.: *Сидимо у вагоні; Не спитавши броду, не сунься у воду (Приказка); Велике значення у формуванні характеру має самовиховання; Одягнена у хвою, шумить дрімуча тайга;*

г) після паузи, що на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й крапками, перед приголосним: *Стоїть на видноколі мати – у неї вчись (Б. Олійник); Це було... у Києві; До мене зайшла товаришка, учителька із сусіднього села.*

2. **В** вживається для того, щоб уникнути збігу

а) між голосними: *У нього в очах засвітилась вірада (Панас Мирний); Була в Одесі; Прочитала в оголошенні;*

б) на початку речення перед голосними: *В очах його світилась надія; В Антарктиді працюють наукові експедиції;*

в) після голосного перед більшістю приголосних (крім **в, ф, льв, св, хв** і под.): *Пішла в садок вишневий (Шевченко); Люди врозкид розляглися в траві (Гордієнко).*

3. **У – В** не чергуються:

а) у словах, що вживаються тільки з **в** або тільки з **у**: *вдача, вклад, вправа, вступ (і удача, уклад, управа, уступ – з іншими значеннями); взаємини, влада, власний, властивість, вплив і т. ін.;*

увага, ударник, узбережжя, указ, умова, усталення, установа, уява, а також у похідних утвореннях: вступний, владар, важність, ударницький, умовний та ін.;

б) у власних іменах і в словах іншомовного походження: *Вдовенко, Врубель, Владивосток; Угорщина, Удовиченко, Урал, увертюра, ультиматум, утопія та ін.;*

Примітка. У поезії поряд із звичайною формою *Україна* іноді вживається *Вкраїна*.

Чергування І з Й

Сполучник *і* та початковий ненаголошеним *і* в ряді випадків чергуються з *й* у тих же позиціях, що *й у – в*.

1. **І вживається**, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

а) після приголосного або паузи, що на письмі позначається крапкою, комою, крапкою з комою, двокрапкою, крапками, перед словами з початковим приголосним звуком: *Нема вже тієї хатини. І я в сивині, як у сні (Павличко); Вірю в пам'ять і серце людське (Б. Олійник);*

б) на початку речення: *І долом геть собі село Понад водою простяглось (Шевченко); І приковують [гори] до себе очі, і ваблять у свою далечінь імлісту (Коцюбинський).*

2. **Й уживається**, щоб уникнути збігу голосних:

а) між голосними: *У садку співали Ольга й Андрій; Оце й уся врода (Панас Мирний); Квітли вишні й одцвітали (Малицький);*

б) після голосного перед приголосним: *Навчає баєчка великого й малого (Глібов); На траві й квітках росинки, шелестіння й гомін гілки, щебетання й пісня пташки (Щоголів);*

Примітка. Так само чергується початковий ненаголошений *і* з *й* у словах: *імення – ймення, імовірний – ймовірний, іти – йти, ітися – йтися (ідеться – йдеться).*

3. **Чергування і – й не буває:**

а) при зіставленні понять: *Дні і ночі; Батьки і діти; Війна і мир;*

б) перед словом, що починається на *й, є, ї, ю, я*: *Ольга і Йосип – друзі; І раптом людська тінь майнула. Куди, для чого, хто і як? (Рильський);*

в) після паузи: *Щось такеє бачить око, І серце жде чогось*

(Шевченко).

Варіанти прийменника з – із – зі (зрідка зо) чергуються на тій же підставі, що й в – у, і – ї.

1. З уживається:

а) перед голосним початку слова незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *З одним рибалкою він дуже подружив* (Глібов); *Диктант з української мови*;

б) перед приголосним (крім с, ш), рідше – сполученням приголосних початку слова, якщо попереднє слово закінчується голосним, а також на початку речення, після паузи: *Плугатарі з плугами йдуть* (Шевченко); *З її приїздом якомсь повеселіла хата* (Леся Українка); *Як сонях той до сонця, до України свій погляд я з любов'ю повертав* (Малицький).

Щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови, вживають *із* або *зі*.

2. Варіант із уживається переважно між свистячими й шиплячими звуками (з, с, ц, ч, ш, щ) та між групами приголосних (після них або перед ними): *Тихович разом із сходом сонця зірвався на рівні ноги* (Коцюбинський); *Лист із Бразилії*; *місив новий заміс із тіста старого* (Драч); *Родина із семи чоловік*; *Гнат... запряг коні й так їх гнав із села, що вони із шкури вилазили* (Стельмах); *А вже весна, а вже красна! Із стріх вода капле* (Нар. пісня); *Із шовку виготовили вітрила*.

3. Зі уживається перед сполученням приголосних початку слова, зокрема коли початковими виступають з, с, ш, щ і т. ін., незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *Бере книжку зі стола* (Леся Українка); *Ви зустріли ворога з палаючою ненавистю в очах, зі зброєю в руках* (Яновський); *Зі школи на майдан вивалила дітвору* (Головко); *Балада зі знаком запитання* (Драч).

Примітка. Зо як фонетичний варіант прийменника зі завжди виступає при числівниках два, три: *позичив зо дві сотні*; може виступати й при займеннику *мною*: *зі (зо) мною, але тільки зі Львова*.

Вимова окремих звукосполучень приголосних

Вимова звукосполучень в українській мові регулюється кількома правилами:

1. Шиплячі приголосні перед свистячими внаслідок регресивної асиміляції за місцем творення змінюються на свистячі:

[ш]+[с'] > [с':] - [ди'єв'ујес':а] - дивуєшся;

[ж]+[с'] > [з'с'] - [зв'аз'с'а] - зважся;

[ч]+[с'] > [ц'с'] - [мор'оц'с'а] - морочся;

[ш]+[ц'] > [с'ц'] - [д'ос'ц'і] - дошці;

[ж]+[ц'] > [з'ц'] - [см'уз'ц'і] - смужці;

[ч]+[ц'] > [ц':] - [х'устоц':і] - хусточці.

2. Свистячі приголосні перед шиплячими внаслідок регресивної асиміляції за місцем творення вимовляються як шиплячі:

а) в середині слова:

[с]+[ш] > [ш:] - [при'єн'іш:и] - принісши;

[с]+[ч] > [шч] - [пар'ашч:єн] - Парасчин;

[з]+[ш] > [жш] - [в'ив'іжши] - вивісши;

[з]+[ч] > [жч] - [моут'ужч:єн] - Мотузчин;

б) на початку слова:

[з]+[ш] > [ш:] - [ш:'ити] - зшити;

[з]+[ж] > [ж:] - [ж:'оўкнути] - зжовкнути;

[з]+[ч] > [шч] - [шч:'истич'єти] - зчистити;

[з]+[дж] > [ждж] - [ждж'є'рє'л'а] - з джерела;

в) у префіксах роз-, без-:

[роз]+[ж] > [рож:] - [рож:ув'ати] - розжувати;

[без]+[ж] > [бе^иж:] - [бе^иж:'арту] - без жарту;

[роз]+[ш] > [рош:] і [рожш] - [рош:нурув'ати] і [рожшнурув'ати] - розшнурувати;

[без]+[ш] > [бе^иш:] і [бе^ижш] - [бе^иш:в'а] і [бе^ижшв'а] - без шва;

[роз]+[ч] > [рошч] і [рожч] - [рошч'єс'ати] і [рожч'єс'ати] - розчесати;

[без]+[ч] > [бе^ишч] і [бе^ижч] - [бе^ишч'єсний] і [бе^ижч'єсний] - безчесний.

3. Передньоязиковий [д] перед свистячими внаслідок регресивної асиміляції за способом творення змінюється на свистячий аффрикат [дж]:

[д]+[с] > [дж] - [в'іджступ] - відступ;

[д]+[з] > [джз] - [в'іджзн'ака] - відзнака;

[д]+[ц] > [д̂зц] – [в'ід̂зце^нтр'овиї] – відцентровий;

[д]+[д̂з] > [д̂з:] – [в'ід̂з:е^ирк'але^ин':а] – віддзеркалення.

4. Передньоязиковий [д] перед шиплячими внаслідок регресивної асиміляції за способом і місцем творення вимовляється як шиплячий аффрикат [д̂ж]:

[д]+[ж] > [д̂жж] – [п'ід̂жжи^ев'ити] – підживити;

[д]+[ч] > [д̂жч] – [в'ід̂жч'исти^ети] – відчистити;

[д]+[ш] > [д̂жш] – [в'ід̂жшук'ати] – відшукати;

[д]+[дж:] > [д̂ж:] – [в'ід̂ж:е^ире^ил'а] – від джерела.

5. [т] + [с] > [ц] [бр'ацтво] – братство,

[т] + [ц] > [ц:] [кор'иц:е] – коритце,

[т] + [ч] > [ч:] [кв'іч:ати] – квітчати,

[т] + [ш] > [чш] [кор'очшати] – коротшати.

6. У групах приголосних під час вимови відбувається спрощення:

[аг'енство] – агентство,

[студ'ен'с'кий] – студентський,

[ш'іс:'от] – шістсот,

[ш'існ'ад̂з'ц'ат'] – шістнадцять,

[ш'ізде^ис'ат] – шістдесят,

[поу'їз'ц'і] – у поїзді.

[не^ив'іс'ц'і] – невістці,

Практичний блок

Завдання: 1. Чітко вимовіть наведені слова, дотримуючись правил орфоепії і наголошування, виділені слова запишіть транскрипцією. З'ясуйте значення незрозумілих слів.

Диктант, дикція, динамо, батист, балерина, апельсин, косинус, дискотека, бинт, лимон, кубинський, холодильник, письменник, яких, глухих, стипендія, система, диверсія, інститут, лимонад, ідилія, диктор, диверсія, титан, стимул, етикет, азимут, резиденція, президент, цитадель, циклон, цитруси, синус, символіст, консиліум, шилінг, джин, джинси, рикша, речитатив, режим, ринг, лиман, єхидна, акин, киргиз, Арктика, Єрусалим, Єгипет, інтелігент, філологічний, технічний, міміка, міраж, піпетка, фіктивний, Вашингтон, Аргентина, Афганістан, письмо, кип'яток, кишеня, щипати, сильце, мусити, графин, абонемент, акомпанемент, анекдот, вентиляція, хамелеон, пеніцилін, песимізм, лекція, лектор, математика, тема, фольклор, література, чек.

Завдання 2. Простежте, змінюючи швидкість мовлення, чи залежить вимова звуків у наведених словах від темпу мовлення. Правильну вимову виділених слів відтворіть з допомогою транскрипції: Виїжджати, попереджати, розкопати, святковий, осінній, з'їдуться, тішишся, зіщулитися, питаються, одинадцять, шістнадцять, чотирнадцять, зчепити, щільно, розщедритися, непомітно, розповсюджувати, з викрутасом, над дахом, поряд тече, знав завжди, пішов у відпустку, знав би краще, чув від інших, знаєшся з ним, обґрунтувати, безліч, жевріти, морквяний, дзвякнути.

Завдання 3. З'ясуйте вимову голосних [e], [и], [o] в наведених словах, запишіть їх фонетичною транскрипцією:

Женці, берізка, лялечки, оперізувати, потрібний, виплигну, примерзлий, ледащо, лісоруб, копійка, постелити, дикун, сонечко, поперек, диміти, хатиночки, пекло, гвоздики, положила, годує, на столі, пелюстковий, вуличка, Корній, туманились, речитатив, режим, лиман, кип'яток, песимізм.

Розділ «Морфонологія»

Тема 6

Морфонологія. Чергування фонем

Студенти повинні знати: про морфонологію як розділ мовознавства, причини та умови найдавніших та історичних чергувань голосних і приголосних фонем; результати цих чергувань в сучасній українській мові.

Самостійна робота студентів: керуючись власними спостереженнями за мовленням у побуті, запишіть слова з метатезою та протезою, які мають розбіжності з літературною нормою, а також словоформи, у яких мовці порушують норми чергування.

Ключові слова: морфонологія, чергування, історичні, позиційні чергування, протеза, метатеза.

План

1. Поняття про чергування.
2. Морфонологія як розділ мовознавства.
3. Історичні чергування голосних фонем:
 - **е-о**(нести-носити);
 - **і-а** (сідати-садити);
 - **о-а** (гонити-ганяти);
 - **е-і** (текти-витікати);
 - **у-а** (трусити-трясти);
 - **и-ø** (засинати-заснути);
 - **і-и** (ліпити-липнути, вінок-вити);
 - **о-и- ø** (посол-посилати-послати);
 - **е-и- ø** (терти-витирати-витру);
 - **у-и-о- ø** (сухий-висихати-сохнути-висхлий);
 - **о, е - ø** (день-дня, сон-сну);
 - **о, е-і** (коні-кінь, печі-піч);
 - **о-и, е-и** після сонорних /р/, /л/ (дрижати-дрож, бриніти-бренькати);
 - **е-о** після шиплячих та й;
4. Чергування приголосних фонем:
 - 1)
 - /г/-/ж/-/з'/: нога-ніжка-нозі;

- /к/-/ч/-/ц'/: рука-ручка-у руці; наука-учити-в науці;
 - /х/-/ш/-/с'/: вухо-вушко-у вусі;
 - 2) зміни приголосних під впливом давньої суфіксальної фонемі |й|;
 - 3) зміни приголосних при словотворенні.
5. Протеза. Метатеза.

Література до розділу Основна

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посібник / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – С. 83-110.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 3-ге вид. – К.: Вища шк., 2002. – С. 56-66.
3. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс / Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. – К.: Вища шк., 2007. – С. 43-52.

Додаткова

1. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфемологія. Словотвір. Морфонологія: Навч. посіб. – К.: Вища шк, 1999. – С. 5-76.
2. Ющук І. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 120-124, 131-141.

Поняття про чергування

Морфемі у мовному потоці можуть частково змінювати свій звуковий або фонемний склад. Це зумовлено чергуванням звуків або фонем у формах того самого слова або у споріднених (спільнокореневих) словах: *б[е]резень – б[eʰ]реза, рука – ручний*.

Морфема – найменша значуща частина слова: корінь, префікс, суфікс, закінчення.

Чергування – закономірна зміна одного звука на інший чи однієї фонемі на іншу в тій самій морфемі.

Розрізняють позиційні, або фонетичні, чергування та історичні чергування.

Позиційні, або фонетичні, чергування виявляються у зміні звуків, тобто у зміні звукових виявів тієї самої фонемі. Фонетичні чергування спричинені певними фонетичними умовами, що діють у сучасній українській мові. Ці чергування називають живими, оскільки вони й нині підтримуються позицією відповідної фонемі, відбуваються тільки у процесі вимовляння звуків і не відбиті на письмі. Прикладами позиційного чергування є:

- чергування голосних звуків [e – e^и], [и – и^е] у наголошеній /ненаголошеній позиції: в[e^и]сна – в[e]сни, з[и^е]ма – з[и]ми;
- чергування приголосних у сильній /слабкій позиції – (результат асиміляції): [лиш один] – [лиж другий], [шчасливий] – [шчас'т'а],
- чергування приголосних, зумовлене сусідством з голосним переднього ряду [і]: [кон'а] – [к'ін'].

Історичні чергування не можна пояснити сучасними фонетичними умовами, вони є наслідком тих фонетичних законів, що діяли у різні періоди формування української мови (починаючи від спільноіндоєвропейського періоду) і вже припинили свою дію. Колись вони були прикладом позиційного чергування, тепер – відбуваються за традицією.

Історичні чергування – зміни фонем (голосних чи приголосних) при словозміні чи словотворенні. Ці зміни відбиті на письмі і властиві будь-якій морфемі, але найчастіше кореневій: *проривати – прірва, весь-всього, хлопець-хлопця, батькова-батьків, у вишневому-у вишневім, у твоєму-у твоїм.*

Найдавніші історичні чергування сягають часів індоєвропейської і спільнослов'янської мовної єдності, вони, окрім української, властиві багатьом слов'янським мовам, зокрема білоруській, російській, польській, чеській, болгарській, сербській, хорватській.

У шкільній практиці такі чергування розглядають як чергування звуків.

Історичних чергувань голосних в українській мові існує більше, ніж чергувань приголосних.

Отже, при позиційному чергуванні змінюються звуки, що є варіантами однієї фонемі, при історичному – фонемі, тобто змінюється фонемний склад морфемі. Обидва типи чергувань відбуваються у межах морфемі.

Морфонологія як розділ мовознавства

Предметом вивчення **морфонології** як розділу мовознавства є історичні чергування, тобто чергування фонем у межах однієї морфемі.

Морфонологія (або фонеморфологія) вивчає явища, що виникають на межі фонемі та морфемі; фонемічні зміни у структурі морфем при словотворенні і словозміні (формотворенні).

Словотворення – утворення нового слова приєднанням словотворчого префікса, суфікса чи закінчення до твірної основи. Нове слово є спільнокореневим, спорідненим, але частково відрізняється лексичним значенням від твірного слова, маючи з ним спільне лексичне ядро: *ліс – лісок, лісочок, лісник, лісовик, лісовичок, лісовий,.....*

Словозміна (формотворення) – утворення граматичних форм (відмінкових, родових, числових, часових, особових і т.п.) того самого слова, при цьому лексичне значення слова не змінюється: *ліс – лісу, лісом, у лісі, ліси, лісів, лісам, лісами, у лісах;*

весняний,;
малюю, малюї,;

Чергування голосних фонем належать до найдавніших, сягає індоєвропейської доби.

Найбільш поширеними найдавнішими чергуваннями є чергування голосних у коренях дієслів і віддієслівних утворень при словотворенні і словозміні:

Е // О : *брести – бродити, стерегти – сторожити – сторож; жону – гони; тебе – тобі, тобою,.....;*

І // А : різати-вразити, сідати – садити – сад,

.....;
О // А : гонити-ганяти; ломити –

.....;
Е // І : текти – витікати – теча, течія,.....

.....
О // А; Е // І відбувається перед наступною наголошеною суфіксальною фонемою | А | при творенні дієслів зі значенням «разова – багаторазова дія» та віддієслівних іменників: кроїти – краяти – край;; плести – заплітати – пліть,

.....;
У // А (з пом'якшенням попереднього приголосного): трусити-трясти; грузнути – грязь, вузол – в'язати.....

.....;
И // Ø (відсутність, або нуль фонем): засинати-заснути; підпирати – підіпри.....

.....;
І // И : вінок- звивати, вити, тихнути – тішити, ліпити -

.....;
О // М // Ø : посол-посилати-послати; замикати –

.....;
Е // М // Ø : підпер – підпирати – підіпри, дерти-.....

.....
Фонема | И | виникає перед наступною наголошеною фонемою | А |.

У // М // О // Ø : дух-дихати-дохлий-тхнути, натхнення, сухий-...

.....;
О, Е // Ø (з нулем фонем): день-дня, сон-сну;

.....
О, Е // И після Р, Л у сполученнях РИ-РО-РЕ, ЛИ-ЛО-ЛЕ: дрижати - дрож, брови – чорнобривий, бриніти – бренькати, кров –

.....;
Е // О після шиплячих та Ї: пшениця – пшоно, женити –, четверо –, шести –, черниця –, вечерея –

Випадків чергування |е| з |о| після |й| українська мова майже не зберегла: *Андрійович* (від давнішого *Андрієвич*), *знайомий* (від *знаємий*), *його* (від *єго*), просторічні *свогого* – *своєї*, *мойого* – *моєї*.

О, Е // І - специфічне українське чергування, що розвинулося після XII ст.

Фонеми |О| або |Е| наявні у відкритих складах, фонема |І| – у закритих: *коні-кінь*, *печі-піч*.....

Чергування |о| з |і| та |е| з |і| відбувається:

при словозміні: *боятись* – *бійся*; *батькового* – *батьків*; *везти* – *віз*; *шести* –, *голова* –, *борода* –

при словотворенні: *брова* – *брівка*, *гора* –, *будова* –, *береза* –, *колесо* –, *ремесло* –

Є низка випадків, коли |о| і |е| не переходять в |і|, тобто вживаються у закритому складі:

---у повноголоссі -оро-, оло-, -ере-, еле- у корені слова: *горох*, *голос*, *берег*, *череп*;

---у звукосполученнях -ор-, -ов-, -ол-, -ер- між приголосними у корені слів: *верхній*, *горб*, *вовк*, *торг*, *шовк*;

---коли вони є випадними: *сон* (*сну*), *день* (*дня*), *палець* (*пальця*);

---у наголошених частинах складених слів: -воз, -вод, -нос, -роб, -ход: *медонос*, *хлібороб*, *тепловоз*, *паровоз*

Але *водопровід*, *всюдихід*,

---у префіксах роз-, воз-, без- та суфіксі -тель, що походять зі старослов'янської: *возвеличити*, *безперечний*, *розрісся*, *мислитель*;

---у суфіксах -еньк, -есеньк, -оньк: *маленький*, *малесенький*, *дівчинонька*,

---у родовому відмінку множини іменників жіноч. роду I відм. та середн. роду: *вод*, *пер*, *стель*, *осель*, *поясень*, *тверджень*, *статей*, *імен*, *небес*,

---в особовому закінченні II ос. однини дієслів (-еш) і в особових формах наказового способу: *розмірковуєш*, *пишеш*, *доводь*, *завозьте*.....

---у більшості запозичених слів: *бром, метр, авіатор, агент, том, шофер.*

Чергування |о| з |і| та |е| з |і| може виконувати у мові смислорозрізнявальну функцію, розрізняючи значення слів: *голівка* (дитини) / *головка* (сиру, часнику), *привід* / *привод* (термін у механіці).

Історичні чергування приголосних фонем

Приголосні фонемі при словотворенні та словозміні теж можуть чергуватися. Більшість цих змін пов'язана з пом'якшенням приголосних (палаталізацією) чи їх взаємодією з фонемою |Й|.

1. Найбільш поширеними і давніми чергуваннями приголосних є чергування фонем

/г/-/ж/-/з'/: нога – ніжка – нозі, друг-.....; дорога –, ворог –

/к/-/ч/-/ц'/: рука-ручка-у руці; наука-....., око –, вік –

/х/-/ш/-/с'/: вуха-вушко-у вусі, горох –, порох –, волох –

Зміни /г/-/ж/; /к/-/ч/; /х/-/ш/ – виникли з двох причин:

---як результат першої палаталізації (пом'якшення) приголосних, що відбувалась у спільнослов'янській мові, де шиплячі були м'якими;

---як результат впливу фонемі |Й|: *кликати-кличу (від*klikjom), текти (від*tekja) –, дихати (від*dychjom) –, сухий (від*suchja) –, стругати (від*strugjom) –, небога –, стерегти –, плакати –*

Чергування /г/-/з'/, /к/-/ц'/, /х/-/с'/ – результат другої палаталізації. Воно наявне

1) при словозміні перед закінченням –і в іменниках

---жін. роду однини I відміни Д., М. вв.: *повага-повазі,.....;*

---чол. і сер. роду однини II відм. М. в.: *ріг-на розі,*

2) при словотворенні

--- іменників жіночого роду, що є відповідниками іменників чоловічого роду з суфіксом -ник: *робітник – робітниця, ……*
……………;

Закон 2-ї палаталізації поширився і на слова іншомовного походження: *Вінніпег – у Вінніпезі, Америка – в Америці, психіка – психіці, гамак – у гамаці……………*

2. Зміни приголосних під впливом давньої суфіксальної фонемі |Й|:

1) зміни приголосних /г/-/ж/; /к/-/ч/; /х/-/ш/ перед фонемою <Й> (дивись про це вище – у пункті (1);

2) передньоязикові свистячі |З|, |С| чергуються з шиплячими |Ж|, |Ш|: *лазити – лажу, писати – пишу, возити – ……*, *мазати – ……*, *носити – ……*, *гасити – ……*, *висіти – ……*;

3) тверді |Р| // |Р'|, |Л| // |Л'|, |Н| // |Н'|: *зорити-зоря, волити-воля, конем – ……*, *витіснити – ……*, *море – ……*, *колоти – ……*, *говорити, говір – ……*;

4) проривні |Д|, |Т| // шиплячі аффрикати |ДЖ|, |Ч|: *ходити – ходжу, платити – плачу, твердити – ……*, *народити – ……*, *світити – ……*, *крутити – ……*, *хотіти – ……*, *сидіти – ……*

5) |ЗД| // |ЖДЖ|; |ЗК| // |ЖЧ|; |СК|, |СТ| // |ШЧ|: *їздити – їжджу, брязкати, брязк – бряжчати, пускати – пуцу, ростити – вироцу, виїздити – ……*, *простити – ……*, *пестити – ……*;

6) губні |Б| // |БЛ'|, |П| // |ПЛ'| |В| // |ВЛ'|, |М| // |МЛ'|, |Ф| // |ФЛ'| у дієсловах першої особи однини, третьої особи множини, дієприкметниках, дієприслівниках: *робити – роблю, роблять……………*, *ловити – ловлю, ловлять……………*, *графити – графлю……………*

Рідше це чергування трапляється при словотворенні: *земний – земля, крапати – крапля, гребти – граблі, покривати-покрівля,*

щепити – щеплення, купувати- купівля, будувати - будівля.

Зверни увагу: здоровий, здоровити – діал. здоровля.

7) губні |Б|//|БЙ|, |П|//|ПЙ| |В|//|ВЙ|, |М|//|МЙ|, |Ф| // |ФЙ|: голуб – голуб'ята, хлопець – хлоп'ячий, дерево – дерев'яний, солома – солом'яний, корова – коров'ячий, верф – верф'ю.....

Зверни увагу: здоровий, здоровити – літ. здоров'я = |здоровїа|

3. Чергування приголосних під впливом суфіксів -ськ- і -ств- при творенні прикметників та іменників. Зміни відбуваються залежно від кінцевого приголосного основи:

|Г|, |Ж|, |З| + -СЬК-, -СТВ- → |З|, |З'| = |З'К|, |ЗТВ| (орфографічно -ЗЬК-, -ЗТВ-): *Острог* > *острозький*, *убогий* > *убозтво*, *Запоріжжя* > *запорізький*, *боягуз* > *боягузтво*.....

|К|, |Ч|, |Ц|, |Ц'| + -СЬК-, -СТВ- → |Ц|, |Ц'| = |Ц'К|, |ЦТВ| (орфографічно -ЦЬК-, -ЦТВ-): *чумак* > *чумацький*, *чумацтво*; *ткач* > *ткацький*, *ткацтво*,

|Х|, |Ш|, |С|, |С'| + -СЬК-, -СТВ- → |С|, |С'| = |С'К|, |СТВ| (орфографічно -СЬК-, -СТВ-): *птаx* > *птаство*, *товариш* > *товариський*, *товариство*, *Черкаси* > *черкаський*, *Іртиш* > *іртиський*, *Сиваш* > *сиваський*, *Карабах* > *карабаський*, *чуваши* > *чуваський*,

В окремих похідних словах не відбувається зміна кінцевих приголосних твірних основ під впливом суфіксів - СЬК- і -СТВ-: *баски* – *баскський*, *казах* – *казахський*, *тюрки* – *тюркський*, *Цюрих* – *цюрихський*, *Дамаск* – *дамаський* і *дамасківський*, *Мекка* – *меккський* і *мекканський*, *Ірак* – *іракський*, *Гонкогк* – *гонконгівський*, *Малакка* – *малаккський*, *Перемишль* – *перемишльський*,

Якщо основа закінчується будь-якою іншою приголосною фонемою, то в утвореному слові вона (фонема) або не змінюється, або асимілюється лише в усному мовленні: *Новоград* – *новоградський*, *Рогатин* – *рогатинський*, *завод* – *заводський* [заводз'кий], *брат* – *братство* [брацтво], *студент* – *студентський*, *студентство* [студенс'кий], [студенство].

4. Інші зміни приголосних

1) при утворенні прикметників та іменників:

-ЦЬК + -ИН- (а) > ЧЧ: *німецький – Німеччина, козацький – козаччина,*;

-СЬК-, -СК- + -ИН- (а) > ШЧ (=Щ): *миколаївський – Миколаївщина, віск – вощина, лісок (ліску) – ліщина, пісок – піщина;*

-СК-, -ШК- + -АН- > ШЧ (=Щ): *віск – воцаний, воцанка, дошка – доцаний,*;

2) при творенні ступеневих форм прикметників, прислівників:

Г, Ж, З + Ш > ЖЧ: *дужий – дужчий, дужче; близький, важкий;*

С+Ш > Щ: *високий – вищий, вище; красивий – кращий, краще.*

Протеза. Метатеза

Протеза – це приєднання на початку слова додаткового приголосного чи голосного звука відповідно до фонетичних закономірностей мови. Приголосні, що приєднуються до початкових голосних звуків, називають протетичними, або приставними.

В українській мові найчастіше протетичними є звуки [в], [г], [j] (=й). Наприклад: *він* (< онЪ), *вулиця* (< улица), *вогонь* (< огонь), *вісім* (< осмь), *горіх* (< орѣхЪ), *гострий* (< острый), *гарбуз* (< арбуз), *ягня* (< агнецъ), *Вольга* (в білоруській мові, а також у говірках південно-західного наріччя = Ольга).

Метатеза (від гр. перестановка) – це тип звукових змін, що полягає у переміщенні, перестановці приголосних звуків у межах складів, слова. Вона трапляється дуже рідко, зокрема в запозичених та маловідомих словах. Проте іноді метатеза виникає також у словах питомого словникового фонду. Наприклад, укр. *бондар* із давнього *боднарь* (пор. *бодня* = бочка), *тарілка* з польс. *talezr* чи з нім. *Telleg*, укр. *намисто*, *суворий* (із давнього *монисто*, *суровьи*), рос. *ладонь*, *сыворотка* (із ст.слов. *долонь*, *сыроватѣка*).

Практичний блок

Завдання 1: підберіть словоформи або споріднені слова з чергуванням голосних; виділіть морфеми, у яких відбувається чергування: *вогонь* –, *вузол* –; *пес* –, *пень* –

вітер —, пісня —, сестра —, візок —, жінок —; липень —, палець —, темний —, бездонний —, сотня —, повен.....

Завдання 2: утворіть від поданих слів нові слова, додавши суфікс -ськ-, -ств-: козак....., чех, Запоріжжя....., Кривий Ріг....., Прага, Калуш....., Калуга....., юнак, Париж.....; Полісся....., волох....., Дзвиняч....., лірник
Латиш, Буг, киргиз, Черемош, Збараж, багач, чиновник, печеніг, половець, чуваш, баски, дивак, чумак, стельмах, словак, молодець, птах, парубок, Балхаш, тюрк, моряк, гагауз.

Завдання 3: до поданих слів доберіть однокореневі, визначте вид чергування і вкажіть, при словозміні чи при словотворенні воно відбувається. З'ясуйте значення невідомих слів: Різати, пекти, токар, княгиня, пасіка, книга, топити, імена, терпіти, любов, шапка, страх, вік, прийти, сікти, приїздити, кладка, крик, мастити, славити, носити, послабити, яблуко, гриміти, капелюх, повага, писати, смужка, муха, рух, крига, око, техніка, дух, радити, плескати, гребти, здоровий, просторіччя, весілля, хлопець.

Завдання 4: затранскрибуйте слова і словосполучення. Змінюючи порядок слів або замінюючи слова, визначте можливі випадки позиційних чергувань [у] з [в] та [і] з [й].

Поїхали (у, в) інститут; Оксана (у, в) школі; промінь (у, в) вікні; троянди (у, в) руках; вернулися (і, и) Іван, (і, й) Ольга, (і, й) Остап, (і, й) Яків; поїзд (і, й)шов поволі, заїжджаючи (у, в) села, (у, в) районні містечка, (і, й) пришвидшував свій біг (у, в) лісах; (у, в)никаючи відповідальності, хлопчики втекли від вогню; (у, в)літку ліс оживає; працювала (у, в) фотолабораторії; собака (і, й) кіт; задзеленчав дзвінок — (і, й) всі розбіглися по класах, учитель (і, й) вчителька.

Розділ «Графіка»

Тема 7

Графіка. Письмо

Студенти повинні знати: основні графічні одиниці, відмінності понять «буква» і «звук»; етапи розвитку письма; засоби позначення м'якості приголосних.

Самостійна робота студентів: опрацювати правила написання апострофа і м'якого знака; пригадайте (або вивчіть) український алфавіт.

Ключові слова: графіка, піктографія, ідеографія, складове та звукове письмо, алфавіт, буква, велика літера, мала літера, апостроф, м'який знак, м'якість приголосних.

План

1. Графіка як наука.
2. З історії письма. Види письма.
3. Становлення українського письма.
4. Український алфавіт.
5. Основні вимоги до алфавітного письма.

Рекомендована література

Основна

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посібник / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – С. 137-161.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. – К., 2002. – С.81 – 83.
3. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс / Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. – К., 2007. – С. 106 – 113, 156 – 210.

Додаткова

1. Блик О. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. – К., 1988.
2. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 154 с.

3. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови/ Упорядн. М.С.Тимошик. – К., 2004. – 436с.
4. Історична граматики української мови / [Жовтобрюх М.А., Волох О.Г., Самійленко С.П., Слинько І.І.]. – К., 1980. – 318 с.
5. Паола Утевська Невмирущі знаки. – К.: Веселка, 1981. – 245с.
6. Різник М. Г. Письмо і шрифт. – К.: «Вища школа», 1978. – 153 с.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К., 2001. – 392 с.
8. Русанівський В.М. Походження і розвиток східнослов'янських мов. – К., 1980. – 61 с.
9. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. – К., 1981.

Відомості про розвиток письма можете почерпнути в **інтернеті**:

http://budschool.at.ua/news/korotki_vidomosti_z_istoriji_viniknennja_i_rozvitku_shriftiv/2011-01-22-262

<http://www.zori.dokladno.info/tereni-dukhovnikh-tantelektualnikh-nadban/trip-lske-pismo.html>

Графіка як наука

Графіка (гр. graphike від grapho – пишу, креслю, маюю) –

- 1) розділ мовознавства, який досліджує співвідношення літер і фонем певної мови;
- 2) сукупність усіх рукописних і друкованих засобів певної писемності (літери алфавіту, апостроф, знак наголосу, дефіс, лапки, розділові знаки).

Крім того, засобами графіки є різні прийоми скорочення слів, використання пробілів між словами, великих літер, відступів при абзацах, усіх можливих підкреслень, а в друкарському відтворенні тексту – і шрифтових виділень. У спеціальному виді письма – транскрипції – можуть застосовуватися й інші графічні знаки – знак м'якості, довготи тощо.

Основною одиницею графічної системи є графема, яка на письмі передається чотирма формами вираження – літерами друкованими великими й малими та рукописними великими й малими.

Графема є прості (однознакові), що позначаються однією літерою, і складні (кільказнакові) – передаються двома літерами (дз, дж).

З історії письма. Види письма

«Серед багатьох форм людської діяльності, що служили показниками духовної культури, матеріальним втіленням розвитку ремесла й мистецького хисту, поступу та боротьби народів у вирі історичних подій, було письмо» (М. Г. Різник).

«Без письма мова лишалася б тільки миттєвим засобом спілкування. Одне лише письмо надає міцності летючому слову, перемагає простір і час. Письмо – необхідне доповнення мови, надзвичайний важіль співжиття, знання... Без нього неможливі ні достовірні історія, ні наука» (Я. К. Грот).

Винайшовши письмо, люди не переставали дивуватися його значущості, його можливостям і приписували створення письма богам. Стародавні єгиптяни вважали творцем письма бога Тота; у вавилонян таким богом був Набу. За грецькими міфами, бог Гермес винайшов абетку і був творцем чисел.

Більшість сучасних народів користується таким видом письма, яке передає звукове мовлення за допомогою умовних графічних знаків – літер. Таке письмо називають алфавітним. Проте історія письма починалася не з літер.

Неалфавітні види письма

Протописьмо («предметне письмо») – повідомлення у вигляді одного чи кількох предметів, що є своєрідним нагадуванням чи підказкою для особи, яка його приймає. Таким, наприклад, є вузликове письмо. Предметний спосіб передачі повідомлень за допомогою шнурів з вузлами, як стверджують дослідники, був найбільш поширений на американському континенті і досяг найбільшого розвитку в письмі «кіпу» перуанських інків. Основною частиною «кіпу» була товста мотузка, до якої прикріплювалися шнури з вузлами і сплетіннями [див. Додаток. Рис. 1].

Предметний спосіб спілкування людини виник задовго до появи первісних видів письма.

Власне письмо почалося з малюнка і дістало назву піктографічного (від лат. *pictus* – намальований і гр. *grapho* – пишу), або малюнкового письма). Піктографія – відображення змісту повідомлення у вигляді малюнка або послідовності малюнків [див. Додаток. Рис. 2-3].

Малюнкове письмо передає лише приблизний зміст повідомлення, зовсім не відтворюючи звучання мови. Цей вид письма мав деякі умовності. Коли малювали, наприклад, тварину, перевернуту догори ногами, цим казали, що вона нежива, забита. Сонце символізувало «день», а піктограма з зіркою – «ніч». Піктограми зображували конкретні предмети. Але відомі їй намагання давніх людей зображати за допомогою малюнка такі поняття, як життя, смерть, любов.

Малюнкові записи віднайдені на територіях доісторичного Єгипту, на острові Крит, у Стародавньому Китаї. Колись такими малюнками листувалися народності Сибіру. А в Північній і Центральній Америці, а також у Австралії піктографічним письмом користуються й досі.

У житті сучасного суспільства трапляється чимало умовних знаків, які можна вважати своєрідними піктограмами, наприклад, дорожні знаки, емблеми, вівіски, зрозумілі людям різних мов і культур, як-от у аеропортах, на вокзалах і т. ін.

На зміну піктографічному письму прийшло письмо ідеографічне (від гр. *idea* – ідея, образ, *grapho* – пишу), або ієрогліфічне. Можливості його набагато більші, ніж у піктографії [див. Додаток. Рис. 4-5]. За допомогою знаків ідеографії (ідеограм, ієрогліфів) можна було передати не тільки назви предметів, але й абстрактні поняття, думки (ідеї) – здебільшого цілі слова. Кожній речі в цьому письмі відповідає свій малюнок. Це письмо здатне передавати і ті поняття, що не сприймаються зором і тому не можуть конкретно відобразитися у малюнку. Однак в ідеографічному письмі все ще відсутній зв'язок між знаком і його вимовою.

Ідеографічне письмо знаменне ще й тим, що в ньому зародилися цифрові знаки. І сучасні знаки чотирьох

арифметичних дій (+) плюс, (–) мінус, (x) знак множення, (:) знак ділення, інші математичні умовні знаки, хімічні формули, інші знаки запису – це все приклади використання ідеографічного письма сучасним суспільством.

Ідеографічний характер мали найдавніші системи письма – давньоєгипетська, китайська. Сьогодні суто ієрогліфічним письмом користуються лише китайці. Ієрогліфічні графічні системи письма, окрім інших, що є силабічними, наявні також у сучасних японській і корейській мовах. Знаки дорожнього руху є також ідеографічним письмом.

Ідеографічне письмо дуже складне, в більшості народів розвинулися набагато простіші – складове письмо та буквене.

Складове (силабічне) письмо – за допомогою знаків записуються окремі склади мови [див. Додаток. Рис. 6-7]. Як правило, це письмо виникає з ідеографічного, в якому цими знаками позначали односкладові слова. Отже, знак-склад могли вже використовувати для написання багатоскладових слів, які містили цей склад. Цей вид письма вже передає звукове оформлення написаного.

Вважається, що складове письмо винайшли давні шумери, жителі Південної Месопотамії (Межиріччя – місцевість між ріками Тигр і Євфрат, територія сучасних Іраку і Сирії), десь у IV-II тисячоліттях до н.е. Цим письмом користувалися також у давній Індії, сучасне японське письмо є саме силабічним.

Звукове, або звуко-буквене, або алфавітне, або фонематичне письмо – дивовижний винахід людства, який є основою сучасної писемності. Адже для цього треба було виділити в мовленнєвому потоці найменшу частинку – звук і віднайти спосіб передавання його на письмі.

Особливість цього виду письма полягає у тому, що графічний знак передає певний звук мови.

Буквене письмо складається з букв.

Буква (літера) – графічний знак у алфавіті певної мови, який служить для позначення звука на письмі.

Алфавіт (азбука, абетка) – розташована в певному порядку сукупність букв, що застосовуються для запису певної мови.

Найдавнішою відомою абеткою є фінікійська, існувала приблизно з XV-XIII ст.. до н.е. (Фінікія – стародавня могутня країна, розташована на узбережжі Середземного моря на території сучасних Лівану, Сирії та Ізраїлю). Вона складалася із букв для позначення приголосних звуків і певних знаків для передачі голосних звуків [див. Додаток. Рис. 8]. На її основі виникли староєврейська, арабська, грецька, кирилична і латинська абетки. Більшість сучасних народів користується саме звуковим письмом.

Основні алфавіти сучасного людства – латинський, арабський, кириличний.

Становлення українського письма

Назви «алфавіт», «азбука», «абетка» складені з назв перших двох літер; алфавіт – з грецьких літер «альфа» і «віта»; азбука – з кириличних «аз» і «буки», абетка – з українських «а» і «бе».

Сучасний український алфавіт – це видозмінена давня слов'янська азбука, яка називалася кирилицею і була створена на ґрунті греко-візантійського уставу з додаванням кількох знаків латинського та рунічного письма. Кирилиця свою назву дістала за ім'ям одного з грецьких місіонерів, братів Кирила і Мефодія, які склали азбуку для слов'ян і переклали грецькі богослужбові книги на слов'янську мову. Кирилиця лягла в основу болгарського, українського, білоруського, російського, македонського, чорногорського та сербського письма. Інші ж слов'яни (поляки, чехи, словаки) використовують латиницю.

У Київській Русі ця азбука особливо поширилася після офіційного прийняття християнства у 988 р. Кириличний алфавіт складався з 43 літер, що мали словесні назви, перші букви яких вказували на звук, який позначається буквою [див. таблицю нижче].

Наші предки послуговувалися ще й слов'яно-кириличною системою цифр (аж до початку XIX ст.) – 27 літер кириличного алфавіту, запозичені з грецького письма, мали ще й цифрові значення. Коли літера вживалася у цифровому значенні, над нею ставився знак – титло (~), який використовували також

для позначення скорочень слів. Запис числа здійснювався так само, як і в усній мові: шістнадцять (шість на десяти) – тобто спочатку фіксувалися одиниці, а потім десятків, і над ними проставляли знак титло: SI; число 23 позначали відповідними літерами КГ зі знаком титло над ними [див. Додаток. Рис. 13].

КИРИЛИЦЯ

Написа Ння	Число	Звук	Назва	Написа ння	Число	Звук	Назва
А	1	[а]	Аз	Х	600	[х]	Хер
Б		[б]	Бу́ки	Ѡ	800	[о]	Омега
В	2	[в]	Віди	Ц	900	[ц']	Ци
Г	3	[г]	Глаго́ль	Ч	90	[ч']	Черв
Д	4	[д]	Добро́	Ш		[ш']	Ша
Е, Є	5	[е]	Єсть	Щ		[ш'т'] ([ш'ч'])	Ща
Ж		[ж']	Живіте	Ъ		[ъ]	Єр
Ѕ	6	[дз']	Зело́	Ы		[ы]	Єрик
Ѡ, ѡ	7	[з]	Земля́	Ь		[ь]	Єрчик
И	8	[и]	іже (8- ричне)	Ѣ		[æ], [ие]	Ять
І, І́	10	[и]	і (10- ричне)	Ю		[йу]	Ю
К	20	[к]	Ка́ко	ІА		[йа]	А йотоване
Л	30	[л]	Людіе	ЮЄ		[йе]	Е йотоване
М	40	[м]	Мисліте	А	(900)	[ен]	малий юс
Н	50	[н]	Наш	Ѧ		[он]	великий юс
О	70	[о]	Он	ІА		[йен]	юс малий йотований
П	80	[п]	Покóй	Ѧ		[йон]	юс великий йотований
Р	100	[р]	Рци	Ѣ	60	[кс]	Ксі
С	200	[с]	Слово	Ѣ	700	[пс]	Псі
Т	300	[т]	твѣрдо	Ѧ	9	[θ], [ф]	Фіта́
ОУ, У	(400)	[у]	Ук	Ѣ	400	[и], [в]	Іжиця
Ф	500	[ф]	ферт				

Протягом наступного тисячоліття староукраїнський алфавіт було доповнено всього трьома літерами – *ѣ, ѡ, і*. Буква *ѣ* відома з кінця XVI ст. і набула поширення у XVII ст. Літеру *ѡ* було введено російською Академією наук у 1735р. Буква *і*

спочатку вживалася на місці **е** у новозакритому складі, а з ХІХст. перебрала на себе функцію позначення звукосполучення [йі].

Буква **і**, хоч і відома з літописних пам'яток давніх часів на позначення звука [і], в сучасному алфавітному значенні вживається з кінця ХІХ ст. Літери **я**, **ю** – це графічно видозмінені букви **А** і **У**, тому їх не вважають новими літерами.

У зв'язку з тим, що в кириличній азбуці було вісім грецьких літер, які не відповідали звуковому складові української мови, необхідність у них відпала і їх було вилучено з алфавіту. Це літери **ω** (омега), **ξ** (ксі), **ψ** (псі), **θ** (фіта), **γ** (іжиця). Літери **з** (земля) і **&** (зело) передавали один звук, тому залишилася тільки одна літера. Зайвими в українській графіці виявилися літери **Ъ** > (єр) і **Ь** > (єри).

Пізніше замість цих довгих назв літер були прийняті сучасні – короткі назви «а», «бе», «ве», «ге», «де» і т. д., які лише вказують на відповідний цій назві звук. Такий спосіб називання літер запозичений у римлян, які, взявши алфавіт у греків, зрозуміли трудність читання при довгих назвах букв.

Український алфавіт

Сучасна українська абетка послуговується 33 літерами. Вона виникла в результаті тривалої еволюції алфавіту під назвою «кирилиця», реформованого в ХVІІІ столітті на так звану «гражданку», яка після того також зазнавала різних змін.

А, а «а»	І, і «і»	Т, т «те»
Б, б «бе»	ї, і «ї»	У, у «у»
В, в «ве»	Й, й «йот»	Ф, ф «еф»
Г, г «ге»	К, к «ка»	Х, х «ха»
Ґ, ґ «ґе»	Л, л «ел»	Ц, ц «це»
Д, д «де»	М, м «ем»	Ч, ч «че»
Е, є «е»	Н, н «ен»	Ш, ш «ша»
Є, є «є»	О, о «о»	Щ, щ «ща»
Ж, ж «же»	П, п «пе»	Ь м'який знак
З, з «зе»	Р, р «ер»	Ю, ю «ю»
И, и «и»	С, с «ес»	Я, я «я»

Алфавітний порядок та його засвоєння відіграє важливу роль у культурному житті людства. Його роль організуюча. Алфавіт треба знати з абсолютною точністю передусім як засіб довідки, оскільки всі словники укладаються за алфавітним принципом, строго за алфавітом створюють картотеки, різні списки осіб. Алфавіт використовують і як засіб обліку, коли поряд із цифровою нумерацією користуються літерною. При цьому значення літери відповідає її алфавітному порядку: літера А (а) має значення «перший», літера Б (б) – «другий».

Нормами орфоєпії передбачене правильне називання літер у складі абрєвіатур, які набули великого поширення в сучасній українській мові: МЗС (*ем-зе-ес*), ХДПУ (*ха-де-пе-у*), УРП (*у-ер-пе*) і т. д. Отже, у цьому випадку алфавіт є засобом буквеного читання.

Як засіб зв'язку використовують старі кириличні назви букв у морській сигналізації. Кожен з 26 прапорів означає букву, названу кирилично (аз, буки, віди...).

Те, що людина і тепер, маючи буквене письмо, не відмовляється від піктографічних, ідеографічних зображень, підтверджує, що кожен відомий нам вид письма має свої переваги, свої недоліки і, звичайно, свою сферу застосування.

Основні вимоги до алфавітного письма

Найважливішим принципом графіки є відповідність між алфавітом і системою звуків (фонем) певної мови. Для побудови ідеального алфавіту застосовуються такі основні вимоги: 1) кожна буква повинна позначати звук, тобто не має бути букв, які не позначають звука; 2) кожна буква позначає лише один звук, а не сполучення звуків; 3) кожна буква в усіх випадках позначає той самий звук, а не різні звуки.

Сучасна українська графіка – одна з найбільш досконалих, тому що більшість літер українського алфавіту однозначні.

Особливості української графіки такі:

1. Переважна більшість літер позначає один звук, тобто БУКВА = ЗВУК. На позначення голосних звуків (фонем) уживаються літери *а, о, у, е, и, і*, на позначення приголосних звуків (фонем) – літери *б, в, г, ґ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш*.

2. Одна буква передає два звуки: БУКВА = ЗВУК + ЗВУК. Літери *я, ю, є* передають відповідно два звуки (фонеми) [йа], [йу], [йе] у позиціях на початку слова, після голосного, м'якого знака та апострофа; в інших випадках – голосні [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного. (добери приклади.....

.....
Літери *ї* та *ш* завжди позначають два звуки – [йі] та [шч].

3. Дві букви передають один звук: БУКВА + БУКВА = ЗВУК. Буквосполучення *дж* і *дз* двозначні: можуть позначати один кореневий звук (фонему) [дж] і [дз], або окремі два звуки, якщо *д* належить до префікса, а *ж* чи *з* – до кореня: наприклад, *джміль* [джм'іл'], *дзвінок* [дзв'ін'ок], *підживити* [п'іджи'єв'ити], *підзолистий* [п'ідз'оли'єстий].

4. Літера *ь* (м'який знак) не позначає звука (фонему), а передає на письмі м'якість попереднього приголосного.

У деяких алфавітних системах, наприклад у сербській, чеській, польській, існують спеціальні літери на позначення м'яких приголосних: пол. *cień* = тінь, *znać* = знати; чес. *lod'* - корабель, *rojd'te* - йдіть, *Nad'a* - Надя.

Отже, для позначення м'яких приголосних в українській графіці використовують літеру *ь* (м'який знак), літери *я, ю, є* (*синя, синю, сине*) та літеру *і* (*лід, коні*). Деякі м'які приголосні не позначаються на письмі зовсім: *кузня* – [куз'н'а], *познанський* – [познан'с'кий].

Практичний блок

Завдання 1: розташуйте слова за алфавітом, визначте, як позначаються на письмі м'які приголосні:

1) скупий, сила, спів, сяйво, ситець, сіно, спроба, сміття, смієшся, сміється, зцідити, смужка, стебло, смішний, скрипаль;

2) багач, гарячий, гніздо, бджола, козацький, виїзний, вранішній, доньчин, жолудь, зсадити, мірошник, обласний, пшоно, сховати, сіно, життя, шепіт, щасливий, Алла, шістнадцять, зшити, безстрашний, невістчин, журяться, мрія.

Завдання 2: доберіть по 5 прикладів, у яких літери **я, ю, є** позначають сполучення двох звуків, і стільки ж прикладів, у яких ці літери означають один голосний і м'якість попереднього приголосного.

Завдання 3: визначте кількість літер і звуків у кожному слові, назвіть літери у словах: джміль, ящик, щит, джемпер, зілля, боїшся, сміються, гудзик, цвях, дев'ять, шість, зав'юга, зоряний, підживити, броджу, сходження, виїжджений, дзвін, вишня, відтворення, кують.

Завдання 4: запишіть слова у дві колонки: з апострофом і без нього. Поясніть правопис слів: інтерв...ю, б...юджет, грав...юра, деб...ют, к...ювет, інтер...єр, ін...єкція, кар...єра, ком...юніке, кон...юнктивіт, кур...йоз, кур...єр, к...юре, б...юлетень, прем...єра, п...єдестал, бар...єр, комп...ютер, кон...юнктура, п...юпітр, ад...ютант, ар...єргард, б...язь, транс...європейський, ф...юзеляж, верф...ю. З'ясуйте значення незрозумілих слів.

Завдання 5: Поставте іменники в давальному відмінку однини. В одну колонку запишіть слова без м'якого знака, в іншу — з м'яким знаком. Спілка, дочка, донька, циганка, тітонька, фіалка, калинонька, тіточка, рибалонька, сиротинка, білка, колиска, люлька, тарілка, сиротинонька, веселка, бджілка, полька, яблунька, ліщинонька, нічка, вихователька, кулька, ніченька, зіронька, сопілочка, жменька, доріженька, діжка, свічка, ручка, колиска.

Розділ «Орфографія»

Тема 8

Українська орфографія

Студенти повинні знати: визначення орфографії, орфограми, про значення орфографії для суспільства і людини, принципи української орфографії, основні правила орфографії української мови.

Ключові слова: орфографія, орфограма, орфографічна норма, фонетичний, морфологічний, історичний, смисловий принципи орфографії.

Самостійна робота студентів: 1) підібрати слова, що пишуться за смисловим принципом; 2) опрацювати (пригадати) основні правила орфографії української мови:

1. Уживання великої літери.
2. Правопис найуживаніших префіксів та суфіксів.
3. Написання складних слів.
4. Правопис слів іншомовного походження.
5. Правопис прізвищ і географічних назв.
6. Правила переносу з рядка в рядок.
7. Орфографічні і технічні правила переносу.

План

1. Орфографія як розділ мовознавства.
2. Принципи української орфографії: фонетичний, морфологічний, історичний, смисловий.
3. Короткий огляд розвитку української орфографії.

Рекомендована література

Основна

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посібник / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – С. 162-194.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 3-ге вид. – К.: Вища школа, 2002. – С.83-91.

3. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс / Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. – К.: Вища школа, 2007. – С. 113 - 155.
4. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови. – К.: Наук.думка, 1993 (і всі наступні).
5. Орфографічні словники сучасної української мови.

Додаткова:

1. Бусел В.Т. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. – К.: Ірпінь, 2003.
2. Голоскевич Григорій Правописний словник (за нормами Українського Правопису Всеукраїнської Академії Наук, Харків, 1929 р.). -- Видання дванадцяте. – Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто-Львів, 1994. – 460 с.
3. Глазова О. П. Українська орфографія: Навч. посібник. – Харків, 2004.
4. Сучасна українська літературна мова / Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. – К.: Вища школа, 1997.- С.88-97.
5. Зубков М. Г. Сучасний український правопис. Комплексний довідник. – Харків: Торсінг, 2002. – С. 144-148.
6. Козачук Г. О., Шкуратяна Н. Г. Практичний курс української мови: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 1993. – С. 96-101.
7. Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ – ХХІ ст. – К., 2002.
8. Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г // Мовознавство. – 1992. -- № 2. – С. 7-14.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. Енциклопедія”, 2000. – С. 62, 410-411.
10. Українська мова: Практикум: Навчальний посібник / М. Пазяк, О. А. Сербенська, М. І. Фурдуй, Л. Ю. Шевченко К.:Либідь, 2001. – С. 172-181.
11. Фурдуй М. І. Українська мова. Практикум з правопису. – К.: Либідь, 2004. – С. 91-97.
12. Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К., 2000.
13. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2004. – С. 85- 94.

14. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.41 – 57.

1. Орфографія як розділ мовознавства

Орфографія (від. грец. правильний і писати) – 1) історично сформована й загальноприйнята система правил мови, що визначають способи написання слів, тобто способи передачі мовлення на письмі; 2) розділ мовознавства, який вивчає і розробляє систему правил, що забезпечують нормативність написань. Орфографія поряд із пунктуацією становить правопис певної мови.

Орфографія охоплює такі норми написання:

- позначення звуків (фонем) літерами,
- написання слів разом, окремо й через дефіс,
- написання слів іншомовного походження,
- уживання великої чи малої літери,
- написання префіксів, суфіксів і закінчень слів,
- вживання апострофа та інших не буквених графічних знаків,
- перенесення частини слова з рядка в рядок,
- скорочення слова.

Написання в українській мові визначаються **орфографічними правилами** – короткими чіткими рекомендаціями щодо передачі усного мовлення на письмі.

Орфографічні правила певної мови повинні бути єдині для всіх, хто користується цією мовою. Стабільність, єдність і обов'язковість орфографічних правил полегшує спілкування людей за допомогою писемної літературної мови, робить його ефективнішим.

Основне поняття орфографії – **орфограма** (від грец. правильний і літера) – правильне написання, яке обирається з кількох можливих і ґрунтується на правилі, закріпленому в системі орфографії. Так, наприклад, наближення у вимові

ненаголошених [е] та [и] спричиняє труднощі у написанні, постає питання, яку саме літеру написати у відповідному слові, як-от, весняний чи зимовий. Тільки знання правил орфографії допоможе уникнути помилки. Отже, написання е-и у ненаголошеній позиції є орфограмою. Якщо ж варіантів написання немає, то й орфограми немає. Так, у словах *коза*, *ранок* орфограми немає, оскільки зміна літери зумовлює зміну значення слова – *коса*, *ганок*.

2. Принципи української орфографії

Сучасна українська орфографія ґрунтується на чотирьох принципах – фонетичному, морфологічному, традиційному, або історичному і смислового.

За фонетичним принципом, написання слова відповідає його літературній вимові, тобто кожному звукові відповідає окрема літера: «Як чую, так і пишу». Написання 80% слів української мови підпорядковане цьому принципіві.

На фонетичному принципі ґрунтуються, наприклад, такі орфограми:

- **о, е** після шиплячих приголосних: *шостий* – *шести*;
- **о, а** у дієсловах: *котити* / *качати*, *кроїти* / *краяти*, *перемогти* / *перемагати*, *охопити* / *хапати* і под.;
- спрощення в групах приголосних: *чесний*, *тижневий*;
- суфікси -ств, -зтв, -цтв, -ськ, -цьк, -зьк: *словацький* *овруцький*, *запорізький*;
- наголошені **е** та **и**: *села*, *зими*;
- префікс **с** перед **к, п, т, ф, х**: *казати*, *спитати*, *сформувати*;
- історичні чергування голосних і приголосних слів: *слово* / *слів*, *садити* / *саджу*;
- зазвичай, позначення на письмі твердої і м'якої вимови приголосних: *льон*, *місяць*, *гіркий*, *трьох*, *їдальня*.

Морфологічний принцип полягає у тому, що значущі частини слів (морфеми – корінь, префікс, суфікс, закінчення) пишуться однаково, незалежно від її звучання. Інакше кажучи,

морфеми пишуться однаково в різних формах того ж слова або в споріднених словах.

Роль цього принципу орфографії особливо важлива у випадках асиміляції приголосних: *дочці, книжці, кузня, пісня*.

За морфологічним принципом пишуться, зокрема:

- *е* та *и* в ненаголошеній позиції: *тепер, тихенький*;
- *о* ненаголошений у позиції перед наголошеним *у* та *і*: *тому, тобі*;
- літери, що позначають глухі приголосні перед глухими, а також дзвінкий [з] перед глухими: *молотьба, дьогтю*;
- префікс *з-* перед глухими (крім *к, п, т, ф, х*): *зцілити*;
- префікси *роз-, без-* перед шиплячими: *розщедритися*;
- дієслівні форми на *-ться, -шся*: *намагаєшся, трапляються*;

Суть історичного, або традиційного, принципу полягає у тому, що слова передаються на письмі так, як вони писалися раніше, хоч у сучасній мові таке їх написання не зумовлене ні вимовою, ні граматичною будовою слова. У цьому випадку враховуються походження слова, його особливості, які склалися у процесі історичного розвитку мови. Наприклад: *крив* – *кривавий*, *допомогти* – *допомагати*.

За традицією вживаються

- літери *я, ю, є, ї, щ*, які позначають два звуки.

Пригадайте, які з цих букв завжди позначають 2 звуки, а які – у певних позиціях; у яких саме позиціях ці букви позначають 2 звуки?

- знак м'якості, що не має звукового значення;
- літери *дз* і *дж* на позначення одного звука;
- написання ненаголошених *е, и, о*, що не перевіряються наголосом: *кишеня, лиман, комин, келих, минулий, леміш, левада, лопух* тощо;

– збереження подвоєних приголосних в іншомовних власних назвах, хоч вони не завжди вимовляються: *Голландія, Таллінн, Джонні*.

Смисловий, або диференційний, принцип орфографії полягає у тому, що написання залежить від розрізнення лексичних значень слів. Так, значення розрізняють

– уживання великої та малої літери: *Роман* – ім'я, *роман* – жанр літератури; *Орел* – місто й *орел* – птах; вулиця *Тиха* – *тиха* розмова;

– написання слів разом, окремо й через дефіс:

- прислівник чи поєднання прийменника з іменником, числівником, займенником: *убік / у бік, вгору / в гору, вперше* (сказане слово) / *в перше* (вікно постукали); *по-нашому* (зроблено) / *по нашому* (полю); *нарешті* (ми з вами зустрілися) / *на решті* території люди також неодноразово стикалися з цим загадковим явищем).

- *не, ні* з повнозначними словами: *недруг / не друг, ніде ніколи* (не говорив про це) / *не знаю, ні де він був, ні коли говорив про це*.

3. Короткий огляд розвитку української орфографії

Формування української орфографії охоплює досить тривалий період. Мовознавець Василь Васильович Німчук виокремлює три етапи в історії її становлення:

- давньоукраїнський (X – до останньої чверті XIV ст.),
- староукраїнський (остання чверть XIV – XVIII ст.),
- новоукраїнський (XIX – XXI ст.).

Остаточне становлення орфографії української мови припадає на XX ст., протягом якого видано багато правописних кодексів, здійснено нові редакції правопису.

Перша правописна традиція виникла у Київській Русі наприкінці X ст. після запровадження християнства.

Правопис давньоукраїнської мови, як зазначає український мовознавець Артем Москаленко (1901 – 1980), був фонетичним, тобто написання відображали вимову.

Давньоукраїнський правопис став основою для формування орфографії літературної мови української народності.

Староукраїнський етап формування правопису української мови припадає на останню чверть XIV–XVIII ст. Цей етап пов'язаний з працями українських мовознавців – Лаврентія Зизанія («Грамматика словенска» (1596) і Мелентія Смотрицького («Грамматика» (1619).

М. Смотрицький увів у алфавіт літеру г.

У староукраїнському правописі було розмежовано значення літер г і ґ, запроваджено буквосполучення дж і дз для позначення українських звуків [дж] і [дз], узаконено вживання букви й.

Новоукраїнський етап формування орфографії (XIX–XXI ст.) є найскладнішим. Початком його вважається вихід у світ 1798 року «Енеїди» Івана Котляревського (1769–1838). Із розвитком нової української літератури і мови виникла потреба в новому письмі. Ще в 1708 р. змінено накреслення літер: традиційну кирилицю замінено «гражданкою», тобто спрощеним кириличним письмом. Письменники, що творили живою українською мовою, не могли дотримуватися давнього традиційного написання, тому мусили шукати засоби для передавання справжнього звучання слова. Пошук цей був великою мірою стихійним, що спричинило в період з 1798 до 1905 року розроблення майже 50-ти різних орфографічних систем. Найпомітнішими серед них були правописи Олексія Павловського, письменника Михайла Максимовича (максимовичівка), «Русалки Дністрової», слобожанський, кулішівка, драгоманівка, желехівка та ін.

Олексій Павловський (1773 – після 1822) обґрунтував і закріпив фонетичний принцип написання українських слів. Він також увів позначення дзвінких африкат [дз], [дж] буквосполученнями дз, дж, що закріпилося і функціонує в сучасній орфографії української мови.

Правопис М. Максимовича (1804-1873) не став популярним у Наддніпрянській Україні. Однак здобув багато прихильників у Галичині, Закарпатті й на Буковині.

У Галичині перші кроки до створення фонетичного правопису зробили у 1837 р. поети Маркіян Шашкевич (1811–1843), Яків Головацький (1814–1888), Іван Вагилевич (1811–1866), опублікувавши у Будапешті альманах «Русалка Дністровая». Це була перша книжка в Галичині, надрукована живою народною мовою, «гражданським» шрифтом і фонетичним правописом, який отримав назву «Правопис «Русалки Дністрової». Поети вперше почали використовувати буквосполучення *йо* та *ьо*: *його, сьогодні*. «Русалка Дністровая» була заборонена й вилучена австрійським урядом. Однак у Східній Україні правопис альманаху сприйняли прихильно.

Письменники Слобожанщини (Харківщини) Петро Гулак-Артемівський (1790–1865), Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843), Євген Гребінка (1812–1848) теж працювали над розробленням правописних норм живої народної мови, сформувавши слобожанський правопис.

Використовуючи окремі норми правописних систем О. Павловського, Г. Квітки-Основ'яненка, «Русалки Дністрової», Пантелеймон Куліш (1819–1897) упорядкував у 1856 р. фонетичний правопис, відомий під назвою кулішівка. Найбільшим досягненням кулішівки було усталення вживання літер *і* та *и* для передавання звуків [і] та [и]. У Східній Україні кулішівка використовувалася до заборони Емським указом (1876) українських друкованих видань і після зняття цієї заборони протягом 1905–1914 років. Деяко удосконалена, вона представлена у «Словарі української мови» Бориса Грінченка (1863–1910).

Під впливом сербської орфографічної системи Михайло Драгоманов (1841–1895) упорядкував правопис, відомий під назвами драгоманівка, герцеговинка. До нього не входили літери *я, ю, є, ї, ѝ, щ*. Замість них вживалися *ја, ју, је, јі, ј, шч*. М'якість попереднього приголосного перед [а], [о], [у], [е] передавалася через *ѡа, ѡо, ѡу, ѡе*: *синѡа, слѡоза, синѡу, синѡе*.

1886 р. було закінчено видання двотомного «Малоруско-німецького словаря» українських лексикографів Євгена Желехівського (1844 – 1885) і Софрона Недільського (1857–1917). Поява цього словника спричинила поширення

фонетичного правопису желехівки, який створено на основі правописної системи «Русалки Дністрової» та кулішівки. У ньому були взяті до уваги мовні особливості південно-західного наріччя. Австрійський уряд затвердив цей правопис для офіційного використання у шкільному навчанні. Він був поширений у Західній Україні аж до 1922 р., а деякі твори друкувалися ним і пізніше. Заслугою Є. Желехівського є введення в новоукраїнську орфографію апострофа.

Желехівка охоплювала ще такі правила:

- йотований [e] позначався буквою *є*: *Єва*;
- йотований [o] – буквосполученням *йо*: *Йосип*;
- м'якість приголосного перед [o] передавалася буквосполученням *ьо*: *трьох*,
- м'якість приголосного перед [e] – буквою *є*: *давнє*;
- йотований [i] позначався літерою *ї*: *їхати*;
- частка *ся* писалася окремо: *ся дивлю*;
- дієслова майбутнього часу недоконаного виду, утворені за допомогою форм *му*, *меш*, *ме*, писалися окремо: *робити ме*.

1876 року царський уряд прийняв закон, за яким українські твори могли видаватися тільки, якщо в них «не було допускаємо никаких отступлений от общепринятого русского правописания...» Український правопис таким чином було поставлено поза законом, що тривало на підросійській Україні до революції 1905 року.

У 1907–1909 роках виходить знаменитий словник української мови за ред. Бориса Грінченка, в якому практично застосовано принципи фонетичного українського правопису, що й стають законом для всіх видань українською мовою. Проте офіційного українського правописного кодексу все ще не було.

У 1918 році проф. Іван Огієнко запропонував проект правопису, який згодом доопрацювали акад. Агатангел Кримський і проф. Євген Тимченко. Він був виданий 1919 року під назвою «Головніші правила українського правопису». Всі подальші зміни й доповнення вносили саме в цей офіційно затверджений текст, що став законом.

1928 року в Харкові було схвалено новий розширений український правописний кодекс, вперше унормовано правила української пунктуації. Орфографія «Українського правопису», схваленого 1928 й виданого 1929 року, була побудована на компромісі: українські з походження слова писалися за східноукраїнськими правописними традиціями, а запозичені – за західноукраїнськими. Така єдність не припала до душі тодішньому партійно-державному керівництву і воно швидко заборонило цей правопис. Попри це Правописом 1929 року користувалися в Західній Україні до 1939 року і до сьогодні ним послуговується значна частина української діаспори.

Наступні видання правопису (1933 1946, 1960 рр.) було зорієнтоване на зближення з російською мовою, при цьому 1933 року було вилучено літеру г.

У 1990 р. опубліковано нову, 3-тю, редакцію «Українського правопису». Найпомітнішими її досягненнями є повернення літери Г і назви «кличний відмінок» замість «клична форма».

Останнє видання (4-та редакція) вийшло 1993 р. У ньому переглянуто низку правописних норм. Однак чинна орфографічна система не є досконалою. Постала необхідність створення правопису, єдиного для всіх українців світу. Постало закономірне питання про чергове видання. З цією метою було створено 1999 і 2003 років комісії з удосконалення та розробки нової правописної системи української мови. 1999 Національна правописна комісія під керівництвом В. Німчука підготувала «Український правопис. Проект найновішої редакції», загалом схвально сприйнятий українською діаспорою, але неоднозначно оцінений в Україні, тому поки що він відхилений.

Отже, мова – система, яка постійно розвивається, тому жодний правописний кодекс не спроможний охопити всі її особливості.

Практичний блок

Завдання 1: встановіть, які зі слів ілюструють фонетичний принцип правопису, а які морфологічний:

скупи́й, сила, спі́в, ся́йво, ситець, сіно, спроба, смі́ття, сміє́шся, сміє́ться, зці́дити, смужка, стебло, смі́шний, скрипаль.

Завдання 2: поясніть, за яким принципом правопису написано виділені орфограми. Сформулюйте правила правопису цих орфограм:

Багач, гарячий, гніздо, бджола, козацький, виїзний, вранішній, доньчин, жолудь, зсадити, мірошник, обласний, пшоно, сховати, сіно, життя, шепіт, щасливий, убозтво, Алла, шістнадцять, зшити, безстрашний, невістчин, журяться.

Завдання 3: у наведених словах вставте пропущені літери. Використовуючи їх, напишіть твір на тему «Осінь».

В..р..сн..вий, пр..крашати, пр..красно, пр..старий, город..на, пташ..чка, галяв..на, буз..на, стеж..чка, свинц..вий, овоч..вий, яс..н..вий, б..р..з..вий, граб..вий, ключ..м, дощ..м, плащ..м, круЧ...Ю, звір..м, зб..ра..шся, озира..шся, поспіша..ш, знаход...ш, пр..див..шся, м..р..ж..во, с..р..д..на, коричн..вий, груш..вий, калин..вий, ш..пш..н..вий, в..рб..вий, листопад...вий.

Завдання для самоконтролю

1. Закресліть зайве. В артикуляції звуків у потоці мовлення виділяють такі фази:

- а) екскурсію (приступ);
- б) асиміляцію;
- в) витримку (основну фазу звука);
- г) рекурсію (відступ)

2. Фонема як одиниця мови в мовленні реалізується:

- а) у складі;
- б) у звукові;
- в) у фонетичному слові.

3. Фонема |о| в потоці українського мовлення реалізується у звуках:

- а) [a]
- б) [o]
- в) [ou]

4. Який клас фонем відсутній в українській мові:

- а) губно-губні;
- б) губно-зубні;
- в) губні вібранти ?

5. Яких голосних фонем немає в українській мові:

- а) голосна заднього ряду низького підняття, нелабіалізована;
- б) голосна заднього ряду низького підняття, лабіалізована;
- в) голосна заднього ряду середнього підняття, лабіалізована ?

6. Які звуки передає літера «к» у словах. Запишіть у фонетичній транскрипції:

- а) кит;
- б) кіт;
- в) вокзал;
- г) коло?

7. Яке звукове значення літери «ч» у поєднанні слів. Запишіть у фонетичній транскрипції:

- а) хоч як
- б) хоч плач
- в) хоч би ?

8. Якого звука немає в класифікації українських голосних:

- а) звук високого підняття, заднього ряду, нелабіалізований;
- б) звук високого підняття, заднього ряду, лабіалізований;
- в) звук низького підняття, заднього ряду, нелабіалізований ?

9. Виберіть правильний варіант фонетичної транскрипції:

- а) [не^им'учс'а];
- б) [не^им'уцс'а];
- в) [не^им'уц'с'а].

Запишіть слово орфографічно.

10. У котрому ряду подано тільки дзвінкі звуки

- а) [б], [в], [г], [д], [ж];
- б) [д], [б], [г], [г] [ж];
- в) [х], [р], [ч], [з], [д]?

11. У котрому ряду подано тільки сонорні звуки

- а) [л], [м], [н], [р], [й], [в];
- б) [л], [м], [н], [г], [й], [в];
- в) [л], [м], [н], [х], [й], [в]?

12. Наголос в українській мові:

- а) рухомий і перехідний;
- б) сталий і перехідний;
- в) сталий і неперехідний.

13. Підберіть українські відповідники до термінів:

- а) асиміляція -
- б) дисиміляція -

14. У котрому слові наявна асиміляція

- а) дорога;
- б) норвежці;
- в) кладка?

15. Вкажіть слова, у яких правильно виділено наголос:

- а)ненависний, б)перчити, в)чотири товариші, г) фаховий,
- г)донька, д) колія, е) курятина.

Виправте помилки.

16. Вкажіть, у котрих рядках представлено історичні чергування:

- а) зразок - зразка;
- б) порох - порошина;
- в) піді мною - під дахом;

г) кінць – коня.

17. Органи артикуляції – це:

- а) губи, язик, м'яке піднебіння, бронхи, корінь язика;
- б) язик, губи, гортань, діафрагма, маленький язичок (увула);
- в) язик, губи, зуби, піднебіння, носова порожнина, голосові зв'язки.

18. У яких словах треба вимовляти звук [г]:

- а) -анок, б) -ас, в) на -рунті, г) по-ода, ґ)-речний, д) теле-рама, е) -ел-отати?

19. Яке слово складається зі звуків:

- а) приголосний, глухий, губно-губний, проривний, твердий;
- б) голосний заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований;
- в) приголосний, сонорний, передньоязиковий, боковий, твердий;
- г) голосний заднього ряду, високого підняття, лабіалізований;
- ґ) приголосний, сонорний, губно-губний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;
- д) приголосний, сонорний, середньоязиковий, щілинний;
- е) голосний заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований.

20. У котрому слові відбувається асиміляція за м'якістю:

- а) днями;
- б) дрімати;
- в) пляшка?

21. Як потрібно вимовляти слово *студентський*:

- а) [студ'ентс'києї];
- б) [студ'енс'києї];
- в) [студ'ен'с'києї];
- г) [студ'енц'києї]?

22. За участю шуму і голосу поділяють: а) голосні і приголосні; б) приголосні; в) голосні.

23. Додайте ознаку, за якою класифікують голосні української мови: ряд, підняття,

24. Які ознаки відповідають звукові [у]:

- а) голосний високого підняття, заднього ряду, нелабіалізований;
- б) голосний високого підняття, заднього ряду, лабіалізований;
- в) голосний низького підняття, заднього ряду, лабіалізований.

25. Якого голосного немає в українській мові:

- а) голосний переднього ряду, верхнього підняття, нелабіалізований;
б) голосний заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований;
в) голосний переднього ряду, високого підняття, лабіалізований.

26. Яка ознака для характеристики голосного звука української мови зайва: передній ряд, середнє підняття, нелабіалізований, неносовий?

27. Доповніть ознаки, за якими класифікують приголосні української мови: 1).....; 2) місце творення; 3) спосіб творення; 4)

28. Продовжіть ряд за відповідною ознакою: б-п, д-т, з-с....

29. Викресліть неправильну звукову пару «твердий - м'який» у поданому ряду звуків: д-д', т-т', з-з', л-л', к-к', н-н'.

30. Продовжіть ряд африкат: /ц/, /ч/,

31. В групі фонем, класифікованих за певною ознакою, викресліть зайву: /г/, /к/, /х/, /г' /.

32. Запишіть слово за характеристикою звуків :

- а) приголосний, глухий, передньоязиковий, щілинний, твердий, свистячий; б) приголосний, сонорний передньоязиковий, носовий, м'який; в) голосний переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований; г) приголосний дзвінкий, гортанний, щілинний, твердий.

33. Скільки звуків у слові "кукурудза": а) 9; б) 8; в) 4?

34. Вкажіть, скільки у слові "безмовність"

- а) звуків загалом,
б) голосних звуків,
в) сонорних приголосних звуків,
г) глухих приголосних звуків,
г) м'яких приголосних звуків,
д) складів,
е) відкритих складів?

35. Запишіть орфографічно й у фонетичній транскрипції перший рядок улюбленого вірша.

36. Вкажіть кількість літер українського алфавіту.

37. Назвіть букви, які позначають звуки [ч, шч, й, х, ц, ш, н, с, ф, $\widehat{дз}$, $\widehat{дж}$].

Рис. 1. Правитель інків Тупак Юпангі
слухає повідомлення одного зі своїх намісників,
який «читає» його по «кіпу»

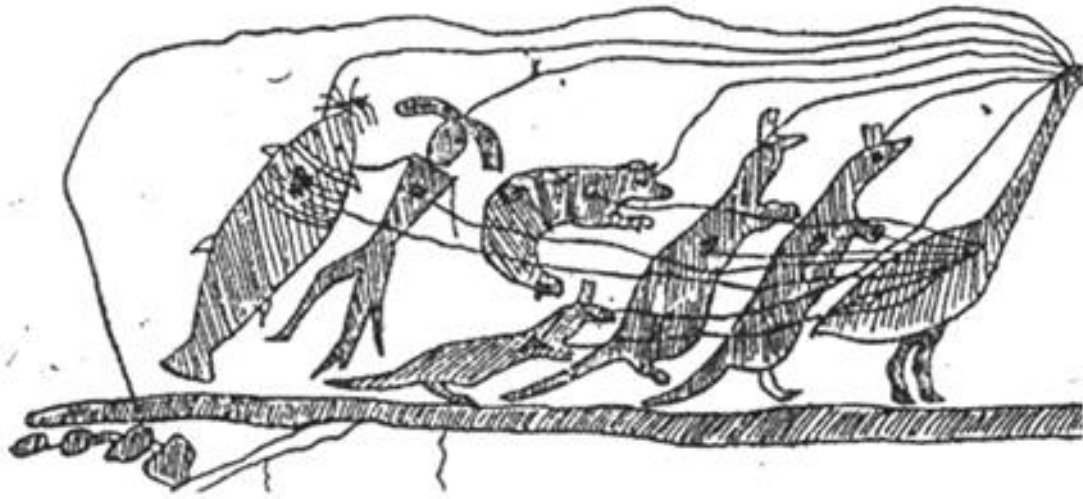

Рис. 2. Зразок піктографічного письма – лист семи індіанських племен президентові США (лінії, що з'єднують голови і серця тварин-символів племен, свідчать про єдність думок і почуттів, висловити які доручають своєму посланцю, зображеному попереду у вигляді птаха)

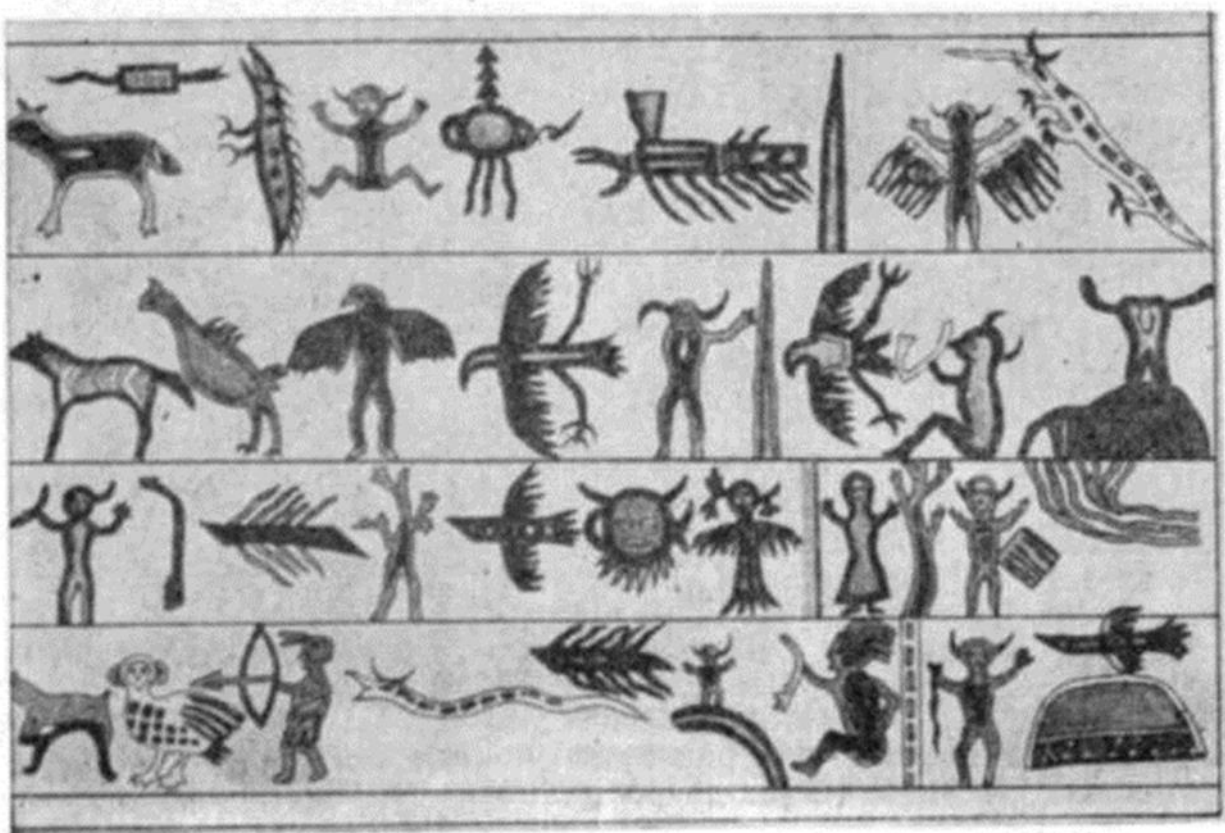

Рис. 3. Зразок піктографічного письма індіанців Америки

Рис. 4. Ієрогліфічний напис імен «Птоломей» і «Клеопатра»

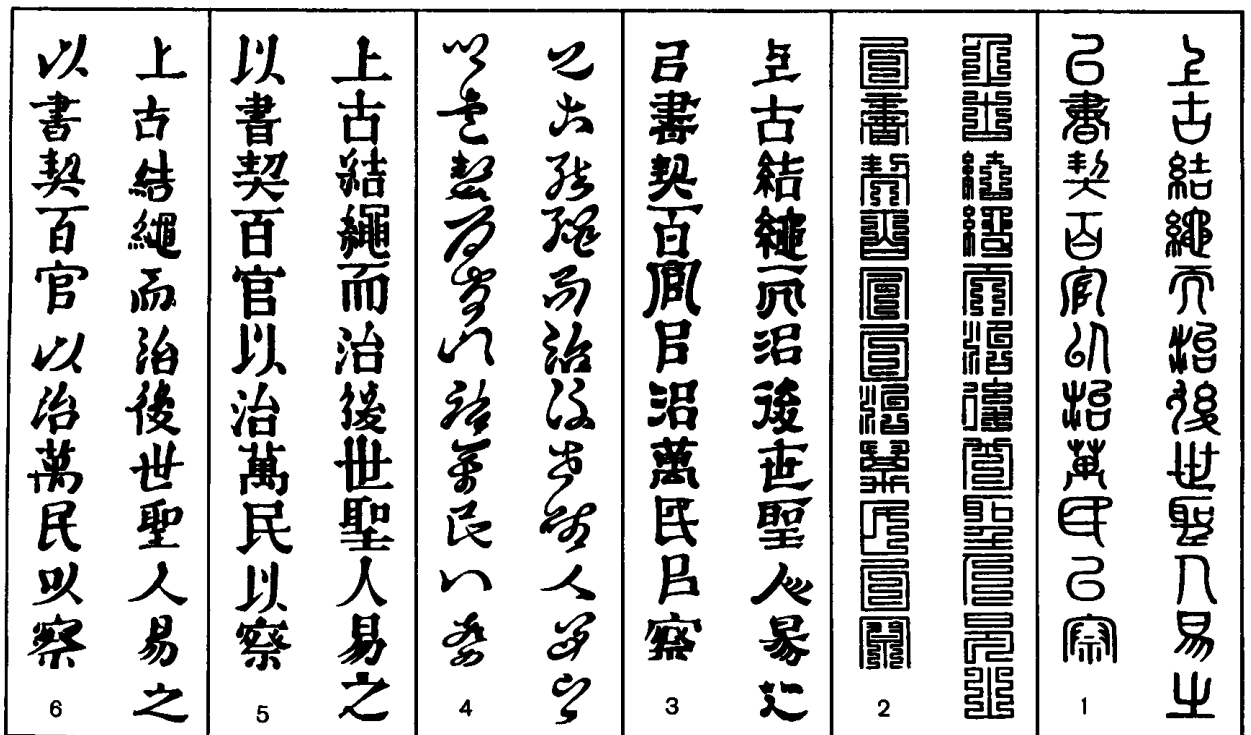

Рис. 5. Основні типи китайської писемності:
 1) чжуань, 2) шан-фан-та-чжуань, 3) лі-шу, 4) цао-шу,
 5) сун-пан, 6) сін-шу

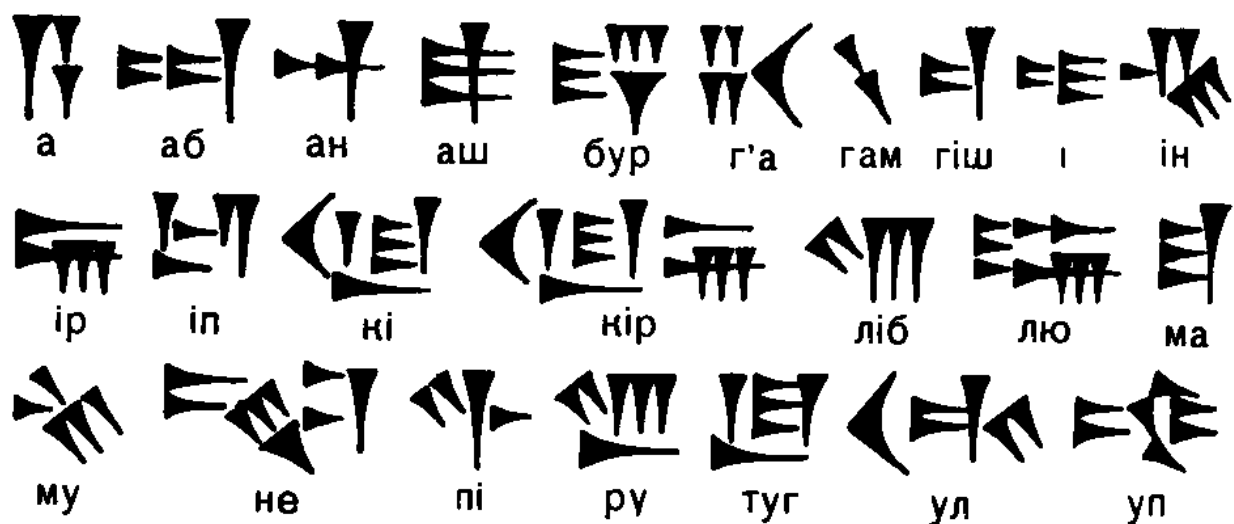

Рис. 6. Вавилонське силабічне письмо – силиби,
 близько 3000 – 2700 рр. до н. е.

Рис. 7. Силабічне письмо – мова крі канадських індіанців

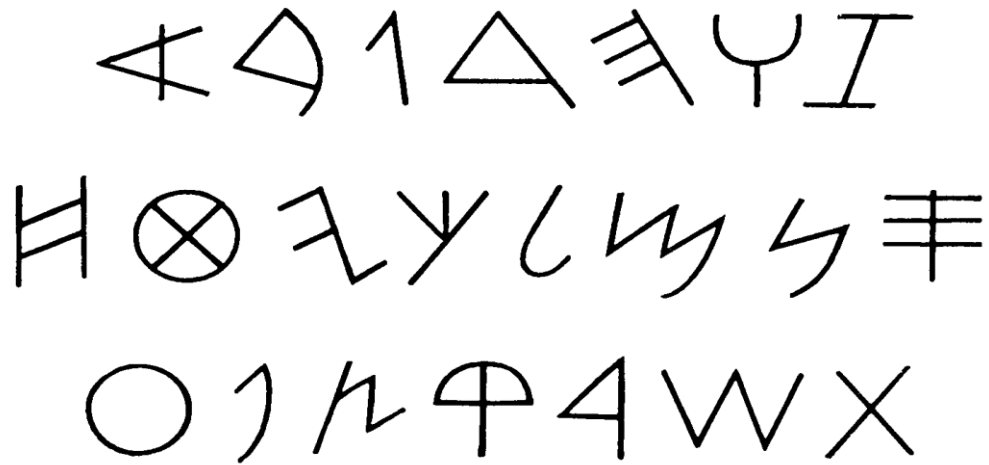

Рис. 8. Фінікійська абетка, близько IX ст. до н.е.

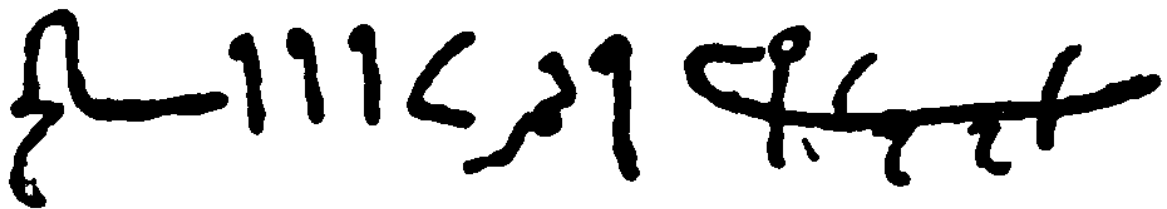
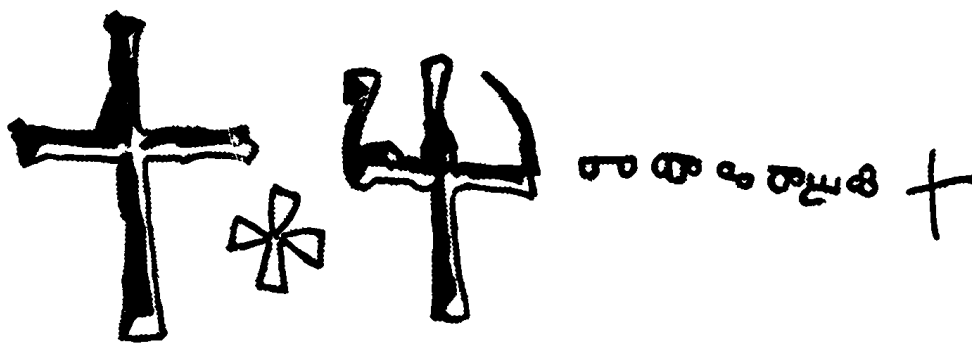

Рис. 9. Дохристиянський руський напис, 987 р.

УБРКНСАГОНОАНІАЪЛАН
 ПАУКОМЪХАРТОФУЛОЗОМЪ .

Рис. 10. Найдавніші кирилично-глаголичні написи кінця IX – поч. X ст.(знайдені у м. Преславі, Болгарія)

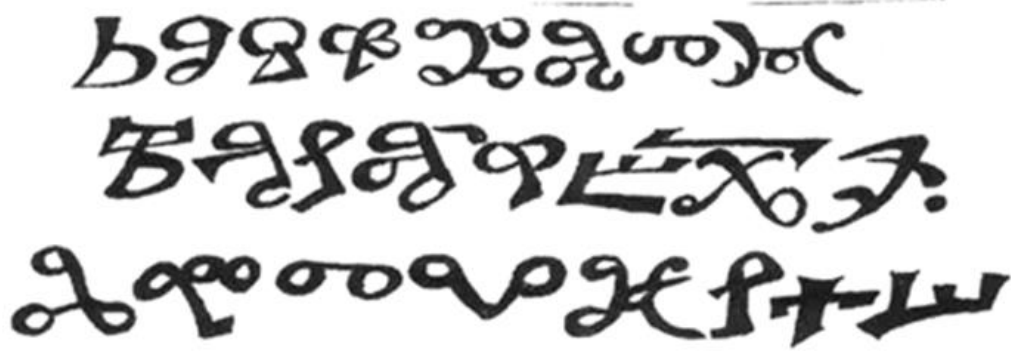

Рис. 11. Напис глаголицею

Рис. 12. Напис кирилицею

Ѧ	Ѣ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
10	20	30	40	50	60	70	80	90
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
100	200	300	400	500	600	700	800	900

Рис. 13. Кирилична система чисел

Сїа оубо повѣсть изъѣвляє ѿкъдѣ начаєа .
никако съвершена дрѣкарна сїа .

Изволѣніемъ ѿца , не поспѣшеніемъ
сна , не съвершеніемъ сїаго дха . по
велѣніемъ блгоутнѣваго цра и вели
каго кмаса . и вана васильевна
всєа рсеи . и блгословеніемъ преосщєннаго
макарїа митрополїта всєа рсеи . дрѣка
рна сїа съставлена , въцрѣтвѣнцемъ градѣ
москвѣ . вълѣто , ѿ первое . въ тридеса
тое лѣто гдѣствяего . Сїаже оубо нецѣ
не начахъ повѣдати вамъ , но презѣлнаго
радн ослобленїа чаето слѣчанцагоса намъ .
не ѿсамого того гдѣа . но ѿмногихъ началъ
никъ , нещєнно началникъ , ноучитель .
которыє намаєъ забвєти радн многїа ерєси
оумышлани , хотачи блгоє въсло пребра
тити , и блже дѣло въконєць погубити . ꙗко
обычан єсть сломравны , и немаоучєны , и
ненєкдємы вразѣмѣ чакъ . мнже грамотнї

Рис. 14. Післямова львівського «Апостола» Івана Федорова
(початок). 1574 р.

ГВАНСЛОВІЕНВЯЗКАК
САТАПАТІСЯКІАРАСБРАПАІНІГ

Рис. 15. Зразки в'язі

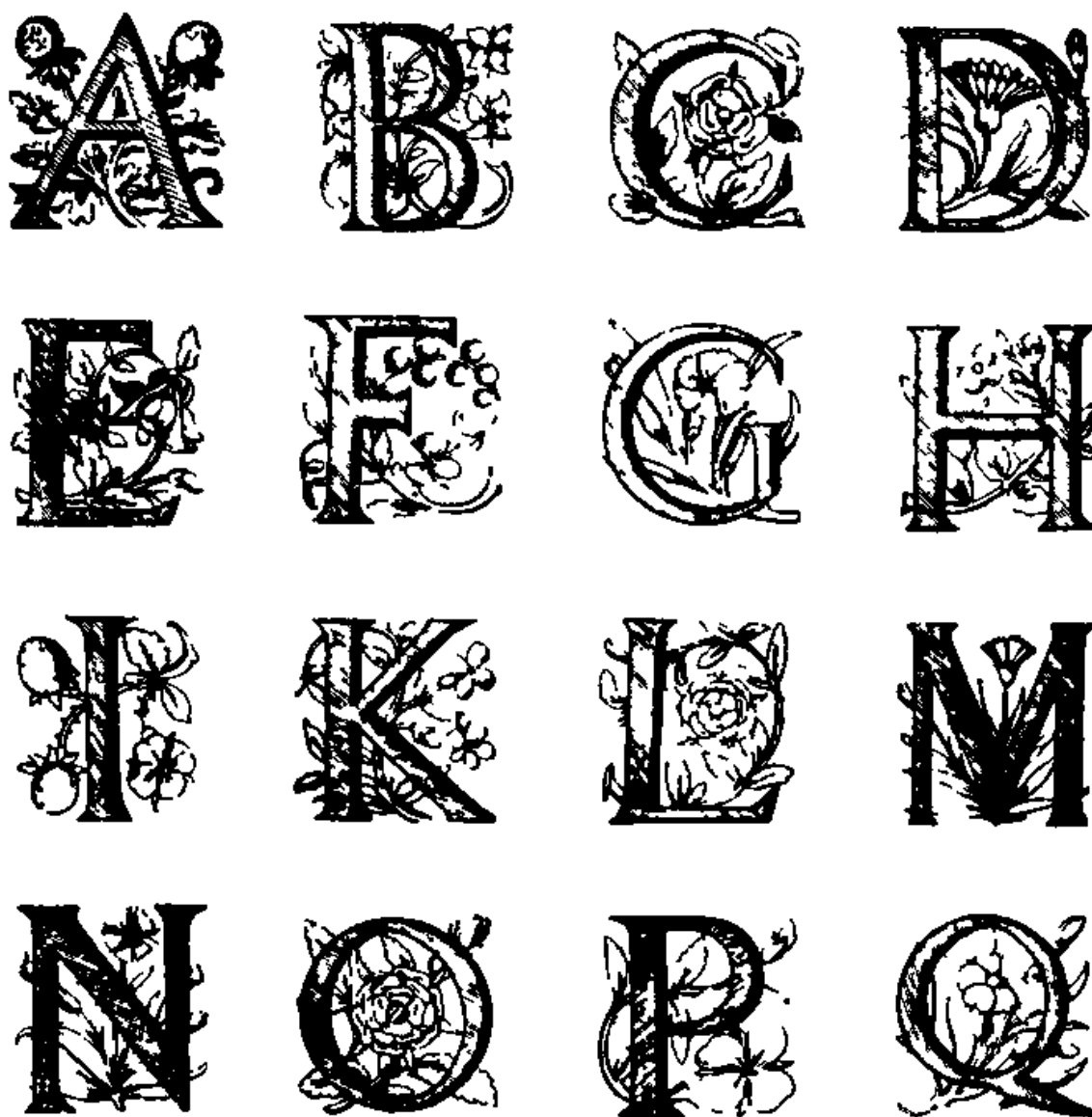

Рис. 16. Орнаментовані літери

Для нотаток

Наконечна Лариса Богданівна

Сучасна українська мова

***Фонетика. Орфоенія.
Морфологія. Графіка. Орфографія***

***Посібник
для студентів 1 курсу
педагогічних спеціальностей***
видання 2-е, доповнене і перероблене

В авторській редакції.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Гарнітура Book Antiqua
Умовн. друк. арк. 4,0
Наклад 100 прим.

Івано-Франківськ,
вул. Височана, 18,
Видавництво «НАІР»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції №4191 від 12.11.2011р.